

Tot 1852 werd Noord-Brabant officieel met een d aan het eind geschreven. Wapenbord Asten behorende bij de behandelde periode (Collectie Heemkundekring Asten Someren)

Theo Manders

De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief

In 1814 had de Nederlandse staat het Franse juk van haar schouders geschud en kon zij zich gaan toeleggen op de interne problemen van het land. De eerste grondwet van 1814 bepaalde dat 'als een zaak van hoog belang het armbestuur en de opvoeding der arm-kinderen de aanhoudende zorg der regering wordt aanbevolen'. Een besluit van 13 december 1814 bepaalde verder dat er overal in het land Algemene Armbesturen moesten komen die zich met de zorg voor de 'behoeftege' medemens zouden bezighouden. De 'strijd om de armenzorg' was hiermee opnieuw begonnen. Als een van de eerste resultaten kwam pas op 28 juni 1854 een algemene armenwet tot stand. Welke economische en politieke factoren speelden een rol bij het tot stand komen van deze eerste sociale wetgeving? Een ding is zeker: men kon alle hulp gebruiken, want bij de Brabantse gezinnen was in de eerste helft van de negentiende eeuw sprake van een flinke toename van de armoede. In het onderstaande artikel wordt getracht een beschrijving te geven van deze ontwikkelingen, waarbij vanuit de Nederlandse situatie zal worden ingezoomd op de specifiek voor Noord-Brabant geldende omstandigheden. Tot slot wordt dit nationaal en regionaal geschetste beeld vergeleken met de situatie in het Brabantse dorp Asten.

De economische ontwikkelingen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw

In de periode 1750-1850 steeg het aantal armen in de Nederlandse samenleving. Deze periode wordt in de literatuur dan ook 'Das Zeitalter des Pauperismus' genoemd.¹ Deze toename van de verpaupering werd veroorzaakt door meerdere ontwikkelingen.

De kwantitatieve groei van de armoede was in eerste instantie toe te schrijven aan het stagneren van het economisch leven. De Nederlandse economie was gebaseerd op de handel. Het overige bedrijfsleven was sterk gericht op deze functie als handelsnatie en zeevarende mogendheid. In verband met de Napoleontische oorlogen kwamen de overzeese handel, nijverheid, visserij en financiële sector aan het einde van de achttiende eeuw terecht in een periode van stagnatie en achteruitgang. In diezelfde periode had zich in de handel echter ook een revolutie voltrokken. Nieuwe technieken voor stapelgoederen,

¹ Van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek', 468-500.

commissiehandel en speculatie deden de werkgelegenheid afnemen.² In steden als Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Helmond was tegen het einde van de achttiende eeuw bijna de helft van de gezinnen armlastig en afhankelijk van de liefdadigheid.³ Historici wijzen bij het zoeken naar verklaringen voor de periode van economische stagnatie ook op de Jan Salie mentaliteit, de onwil van de achttiende-eeuwse kooplieden om de economie aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden in de ons omringende landen. Men zou geen interesse meer hebben om te investeren in de arbeidsintensieve nijverheid. De commerciële Nederlandse traditie viel moeilijk in de richting van een industriële mentaliteit om te buigen. In het maatschappelijk leven had een 'fabriekur' (fabrikant) bij verre niet het aanzien van een koopman.⁴ Toch is het vreemd het gedrag van een gehele natie op te hangen aan zoiets abstracts als mentaliteit. De historicus Brugmans stelt dan ook dat het niet alleen psychische factoren zijn geweest, maar vooral de specifieke omstandigheden. Een daarvan was het ontbreken van een zogenoemde *capillarité sociale*, waardoor de bovenlaag geen aanvulling en stimulans van onderop kreeg.⁵ Daarnaast ontbrak het Nederland aan grondstoffen en was de bodemgesteldheid van dien aard dat de aanleg van spoorwegen technische en dus ook financiële moeilijkheden veroorzaakte. Nederland zou ook te weinig geschoolde arbeiders hebben gehad en een slecht functionerende overheid.⁶ Jan Luiten van Zanden schrijft in zijn artikel 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw' dat het hierboven geschetste beeld niet helemaal klopt. Het probleem van de economie rond 1800 was niet het probleem van een 'achterlijke economie'. Het ging volgens hem om het ontbreken van de dynamiek waardoor Nederland door landen als Groot-Brittannië, België en later Duitsland werd ingehaald. Zijn stelling is dat Nederland in feite te maken had met de wet van de remmende voorsprong. Investerings in nieuwe technieken zijn winstgeverder naarmate het verschil in productiviteitsniveau tussen de 'oude' en de 'nieuwe' techniek groter is. In Nederland was dat verschil kleiner vanwege de technologische voorsprong die ons land in de zeventiende eeuw had. Hij wijst ook op de hoge staatschuld die weer leidde tot verhoging van belastingen en accijnzen. In combinatie met een rigide controlesysteem resulteerde dit in steeds minder investeringen door de overheid.⁷

De hiervoor beschreven omstandigheden vormden dus belemmerende factoren voor de verdere economische ontwikkeling van Nederland. De werklozen konden vooralsnog niet in de bestaande nijverheid worden opgenomen. De traditionele bedrijven ondervonden steeds meer concurrentie van opkomende moderne industrieën in het buitenland, die met hun machinale en fabrieksmatige manier van produceren in staat waren om tegen veel lagere prijzen grotere winstmarges te realiseren.⁸ Daarnaast kampte ook de agrarische sector met structurele problemen ten gevolge van de bevolkingstoename na 1750. Tegenover deze toename stond aanvankelijk geen voldoende uitbreiding van areaal cultuurgrond. Dit laatste was het gevolg van het ontbreken van kapitaal en meststoffen.⁹ Bovenstaande ontwikkelingen zorgden voor een toename van het aantal gezinnen en personen zonder bestaansbasis.

Ook de door velen verwachte opleving van de handel na de Franse Tijd bleef uit. Het rijk dat Willem I in 1813 verkreeg, bevond zich in een droevige staat. De nationale financiën verkeerden in een grote chaos, de staatsschuld was enorm en de industrie was, zoals al beschreven, in verval. Na enkele jaren van naoorlogs optimisme werden de problemen na 1816 weer groter. Na het uiteenvallen van het Franse keizerrijk werd de Europese markt opnieuw opgesplitst in strak afgeschermden nationale markten. Het protectionisme van de Europese staten deed handelsnatie Nederland geen goed. Via de in 1824 opgerichte Nederlandse Handel-Maatschappij probeerde de regering van Koning Willem I met een neo-mercantilistische politiek de industrie nog wel te stimuleren. Het initiatief ging echter

verloren door de afsplitsing van België in 1830. De ambities van de koning waren omgekeerd evenredig met zijn realiteitszin en de financiële positie van de schatkist verslechterde verder. De hieruit voortkomende aanzienlijke tekorten op de begroting vormden in combinatie met financieel wanbeheer in de jaren 1839-1842 de aanleiding voor een felle recessie en een chronische stagnatie van het gehele economische leven. Verberne schrijft in verband hiermee zelfs over Nederland als 'één groot armenhuis'.¹⁰

De economische ontwikkelingen in Noord-Brabant in de eerste helft van de negentiende eeuw

Als vanuit dit nationale beeld nu wordt ingezoomd op de provincie Noord-Brabant dan ziet men ook hier een wegzakkende economie. Noord-Brabant werd overspoeld met producten van de meer innovatieve Engelse industrie, die tegen dump Prijzen de Europese markt veroverden. Vooral de Brabantse textielabrikanten, die jarenlang geprofiteerd hadden van de afgeschermden Franse markt, hadden het zwaar. Deze textielindustrie was in de eerste helft van de negentiende eeuw de enige echt belangrijke industrie van de provincie. Juist deze textielindustrie kreeg na de afscheiding van België echter een tweede klap. Noord-Brabant lag niet langer centraal in, maar aan de rand van het rijk en werd door een prohibitieve tariefbarrière radicaal van België afgesneden. De belangrijkste afzetmarkt viel weg en daarnaast werd de infrastructuur niet voldoende met het noorden geïntegreerd om het vacuüm op de binnenlandse markt op te vullen. Bovendien was de goede tijd van legerleveranties (een soort van vaste bestellingen en dus extra inkomsten voor velen) voorbij en bleef Noord-Brabant tot 1840 een provincie in oorlogssfeer. Alsof dit alles nog niet genoeg was, zorgde het wegvallen van de aanvoer van Belgische grondstoffen voor de industrie voor nog meer problemen. Na een internationale handelscrisis die de economie van Brabant tussen 1838 en 1843 in zijn greep hield, werd de provincie vanaf 1844 getroffen door het mislukken van de aardappelen roggewoogsten. Deze elementaire bestanddelen van het volksvoedsel werden voor velen onbetaalbaar.¹¹ In Noord-Brabant bedroeg in dat jaar de oogst niet eens een kwart van die van 1843. De sterke stijging van de voedselprijzen die hier weer het gevolg van was, veroorzaakte honger en ellende voor de toch al zo ernstig getroffen Brabantse gezinnen. Het aantal bedeeden steeg in Noord-Brabant in de periode 1840-1847 dan ook van 24.160 naar meer dan 51.000.¹² Een aantal dat gelijk stond aan bijna 13% van de bevolking. Hoewel de percentages in de verstedelijkte gebieden van Holland en Utrecht nog veel hoger lagen, was de situatie toch zo ernstig dat in de winter (bij schaarste en stijgende voedselprijzen) zelfs velen die wel werk hadden moesten aankloppen bij de burgerlijke of kerkelijke armbesturen. Niet vreemd, want als er naar het percentage gezinnen met een inkomen beneden de belastingvrije voet wordt gekeken, dan valt op dat Brabant toen met bijna 47% (1841/1842) erg hoog scoorde.¹³

2 Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 2.

3 Thelen, 'Arbeidsbestaan', 260-278.

4 De Vries, 'Het samenvattend beeld'.

5 Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 87.

6 Stuijvenberg, 'Economische groei', 53-57.

7 Van Zanden, 'De Nederlandse economie'.

8 Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 3.

9 Verberne, *Noord-Brabant*, 41 e.v.

10 Verberne, *Noord-Brabant*, 71.

11 Veraghtert, 'Van ambachtelijke nijverheid', 223-240.

12 Verberne, *Noord-Brabant*, 73.

13 Van Loo, 'Den arme gegeven', 23.

De toename van de armoede kan ook deels verklaard worden vanuit demografische ontwikkelingen. Hofstee wijst op de forse stijging van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers na 1815. Deze 'naoorlogse geboortegolf' leidde al aan het einde van de jaren dertig en vooral in de jaren veertig tot een sterke groei van het aantal jonge mensen dat zich kandidaat stelde voor een zelfstandige bestaansmogelijkheid en voor gezinsvorming. Door de slechte economische omstandigheden was er echter voor dit groeiende aanbod geen plaats. Dat leidde tot een toename van de armoede, maar ook tot een catastrofale val van het percentage huwelijken. Een tegengestelde demografische ontwikkeling was het resultaat. Vanwege de armoede werd het trouwen, en daarmee het stichten van een gezin, uitgesteld.¹⁴ Het feit dat veel Brabantse vrouwen intraden bij de snel groeiende religieuze ordes en congregaties deed in combinatie met de stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd de natuurlijke vruchtbaarheid weer sterk afnemen. Deze verandering in menselijk gedrag heeft er in de periode 1839-1880 voor gezorgd dat Brabant (ondanks de hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfers) in haar bevolkingsgroei sterk achterbleef bij de rest van Nederland.¹⁵

Armen en armoede in Nederland en Noord-Brabant in de eerste helft van de negentiende eeuw

Wat moet men zich nu precies voorstellen bij de begrippen 'armen', 'armoede' en 'bedeelden'? Volgens Van Loo is armoede in Nederland vóór 1854 'een zaak van onvoldoende inkomen om in primaire behoefte te kunnen voorzien'.¹⁶ Dat bejaarden, invaliden en zieken 'der behoeftige klasse' onvoldoende financiële middelen hadden om in hun onderhoud te voorzien en daarom aangewezen waren op het armenbestuur is begrijpelijk, maar ook de ongeschoolde loonarbeiders konden vaak gerekend worden tot de groep die de naam 'armen' droeg. Met de erg lage lonen in die tijd was dit niet eens zo verwonderlijk.

De lonen in Noord-Brabant behoorden volgens een enquête uit 1819 tot de laagste van Nederland. In Noord-Brabant verdiende ongeveer 75% van de arbeiders *f* 0,50 tot *f* 0,69 per dag. Daarbij moet nog vermeld worden dat de meeste Brabantse textielbedrijven hier nog onder zaten. Ter vergelijking: in de Hollandse provincies en Zeeland lag dit tussen de *f* 0,82 en *f* 0,95. Opmerkelijk laag waren bijvoorbeeld de verdiensten in de speldenfabricage rond 's-Hertogenbosch. Hier bedroeg het dagloon niet meer dan *f* 0,35.¹⁷ De directe levensbehoeften namen een steeds groter deel van het loon in beslag. Reden genoeg voor De Jong om te schrijven 'de arbeider verdient te weinig om te leven, te veel om te sterven'.¹⁸ De reële bestedingsmogelijkheden werden daarnaast ook gedrukt doordat er veel misbruik was bij de uitbetaling van de loonsom. Gedwongen winkelnering en het in natura uitbetalen kwamen ook in Brabant veel voor. De lonen van vrouwen lagen over het algemeen 30 à 50% lager en kinderen verdienden als aankomende werkkrachten nog veel minder. Het genoemde loonniveau was erg stabiel. Dit in tegenstelling tot de prijzen, die in de periode 1820-1870 met maar liefst 50% stegen.¹⁹ In bijvoorbeeld Eindhoven waren de lonen, ondanks tussentijdse stijgingen, in 1853 niet hoger dan in 1819. Uit een onderzoek van J.L. van Zanden bleek dat dit verklaard kon worden door het feit dat de loonhoogte nauw samenhangt met de broodprijs (daalden de broodprijzen dan daalden de lonen en omgekeerd).²⁰ Door de hoge bevolkingsdruk en de lage productiviteit op de Brabantse zandgronden behoorden ook de lonen in de huisnijverheid tot de laagste van Nederland. De huisnijverheid was voor vele landarbeiders en boerenhuishoudens echter wel een belangrijk aanvullend middel van bestaan.²¹ Volgens Johannes van den Bosch, stichter van werkverschaffingsprojecten, was er

Drie vrouwen bezig met de aardappel oogst, Zuidoost Brabant eind negentiende eeuw (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie Gindra en De Buck, nr. FBG 176)

in 1841 rond 200 gulden nodig voor het in leven houden van een gezin met vier kinderen met een absoluut minimumpakket. In een stad als Helmond was een jaarloon van 320 gulden het hoogst haalbare, maar de meeste thuiswevers en manufactuurwerkers moesten het met een loon van 200 gulden doen. Dat betekende een dagloon van nog geen 60 cent. Spoelders (vrouwen en meisjes) verdienden minder dan de helft. Maar dit loon was lang niet altijd gegarandeerd. Structurele en gedeeltelijke werkloosheid maakten velen geregeld afhankelijk van de bedeling. Het lage loon van de vrouwen en kinderen was dan hard nodig om het gezinsinkomen op te vijzelen. Er hoefde maar iets te gebeuren (een ongeval, ziekte, een mislukte oogst of een hoog kindertal) en men dook onder dit bestaansminimum.²²

Het verschijnsel armoede manifesteerde zich niet alleen in te lage lonen maar ook in de kwalitatief ongunstige omstandigheden waarin men leefde. Slechte woonomstandigheden, eenzijdige en onvoldoende voeding en een zwakke gesteldheid zijn hiervan voorbeelden. Zo bestond het hoofdvoedsel voornamelijk uit aardappelen, roggebrood, meelspijzen en grutten en woonde men in uitgeleefde burgermans-woningen met slechte hygiëne en vochtige wanden.²³ Ziekten hadden in deze lagen van de bevolking dan ook veel meer kans dan bij de gegoede burgerij. De kwetsbaarheid van het lichaam voor ziekten als cholera nam door het veelvuldig alcoholgebruik ook nog eens flink toe.

¹⁴ Hofstee, 'Demografische ontwikkeling', 71.

¹⁵ Engelen en Klep, 'Een demografisch traditionele samenleving', 62-65.

¹⁶ Van Loo, 'Den arme gegeven', 19.

¹⁷ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 267.

¹⁸ De Jong van Beek en Donk aangehaald door Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 138.

¹⁹ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 190.

²⁰ Van Zanden, 'Regionale verschillen'.

²¹ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 270.

²² De Leeuw, *Kleding in Nederland*, 88-89. Gegevens uit de nijverheidsenquête 1819.

²³ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 192.

Daarbij moet opgemerkt worden dat de armoede op het platteland over het algemeen geringer was dan in de steden. Een stukje grond en de mogelijkheid om goedkoop aan brandstof te komen drukten voor het gemiddelde gezin de kosten van levensonderhoud.²⁴ In een stad als Helmond was rond 1800 al 33% van de bevolking van de bedeling afhankelijk. Ook hier was echter de situatie op het omringende platteland relatief gunstiger. Volgens Thelen had dit ook te maken met het feit dat op het Brabantse platteland een ander huwelijkspatroon (er werd minder getrouwd en op latere leeftijd) gold en het familiale netwerk voor enige verlichting van de bestaansdruk kon zorgen.²⁵

De exacte omvang van de armoede was, zoals eerder opgemerkt, moeilijk vast te stellen. Neemt men bijvoorbeeld alleen het aantal bedeelden of ook het aantal gezinnen met een gezinsinkomen beneden de belastingvrije voet (het zogenoemde bestaansminimum)? Al in 1851 waarschuwde De Bosch Kemper:

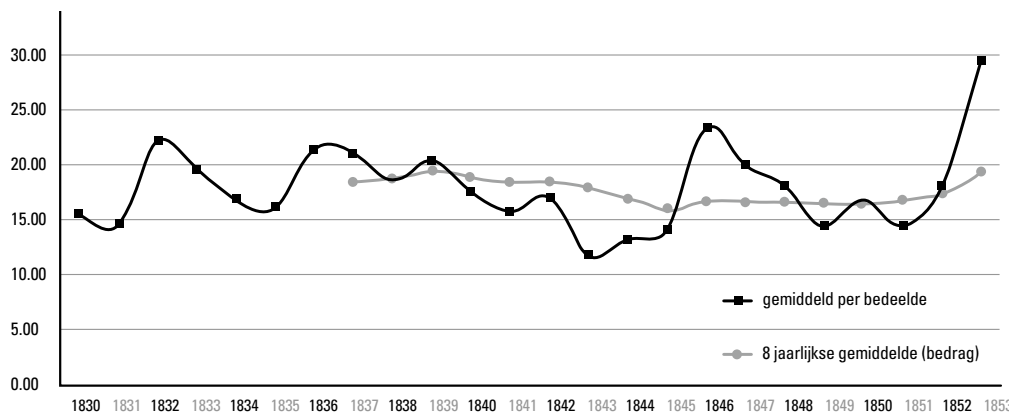
‘Bedeeling kan geen juiste maatstaf zijn voor het verminderde of vermeerderde getal der armen, daar deze veel meer afhangt van de weldadigheid der gevers, van de beginselen van staatsbestuur evenals de voorwaarden die bij de bedeeeling plaats vindt, dan van het getal waarlijk behoeftigen.’²⁶

Daarnaast is er het probleem van de tijdelijk bedeelden. Holthoorn definieert de groep bedeelden daarom als diegenen die met voedsel, kleding, turf en geld werden geholpen. Hij houdt zich dan nog voornamelijk bezig met de zogenoemde thuiszittende armen. Deze groep, zo meent hij, zou dan de negentiende-eeuwse tegenhanger zijn van die Nederlanders die nu in de bijstand leven.²⁷

Ondanks de problemen met de definiëring probeert Van Loo met een aantal cijfers te komen. Hij komt voor geheel Nederland in de jaren 1817-1849 op een percentage van 8-15% bedeelden.²⁸ Verberne wijst met betrekking tot Noord-Brabant op percentages die de 20% naderen.²⁹ Over de omvang van de gezinnen die een inkomen hadden beneden de belastingvrije voet is slechts over de jaren 1841-1842 voldoende cijfermateriaal bekend. Voor Noord-Brabant gold toen dat bijna de helft van de bevolking niet over voldoende financiële middelen beschikte en op de rand van het bestaansminimum leefde. Bij ziekte, ouderdom, lange winters en stijgende voedselprijzen zouden ook zij dus de ‘rijen der bedeelden’ gaan aanvullen.

Ten slotte moet nog opgemerkt worden dat het per bedeelde uitgekeerde bedrag in de onderzochte periode aanzienlijk daalde. Volgens berekeningen van De Meere stegen de inkomsten van de instellingen der weldadigheid jaarlijks trendmatig met 1,1% en de uitgaven met slechts 0,5%. De zogenaamde stijgende administratiekosten zouden hiervan de oorzaak zijn geweest. Het aantal bedeelden steeg daarentegen tussen 1818-1850 met jaarlijks 1,9%. Dat wil dus zeggen dat er per bedeelde minder geld aanwezig was. De stijging van de inkomsten hield immers geen gelijke trend met het aantal bedeelden dat zich aandiende, dus de ‘spoeling werd geleidelijk dunner’. Het door De Meere aangedragen cijfermateriaal lijkt dus in de richting van een toename van de armoede in Nederland tussen 1815 en 1850 te wijzen.³⁰ Later in dit artikel wordt ingegaan op de vraag of deze cijfers ook van toepassing zijn op de gemeente Asten.

Aan wat voor soort bedragen moet men denken bij deze bedeling? In de Astense situatie was het hoogste gemiddelde bedrag dat tussen 1830-1853 per jaar aan de armen werd besteed *f* 29,55, het laagste *f* 11,84 (zie grafiek 7). Natuurlijk zijn er mensen geweest die volledig van de steun moesten leven, maar dat aantal kan gezien het gemiddelde bedrag natuurlijk nooit erg hoog zijn geweest. Van Holthoorn meent dat de ondersteuning in die jaren vooral gezien moet worden als een aanvulling. Hij concludeert hieruit dat er in de

grafiek 7 Uitgaven per bedeele en het 8 jaarlijkse gemiddelde (in guldens) (Bron: RHCE, *GABA*, 94-98, 108-122)

eerste helft van de negentiende eeuw niet echt sprake kan zijn geweest van een structurele werkloosheid. De verouderde productiestructuur van de economie zou de arbeiders eerder hebben vastgehouden dan ontslagen. Het ligt volgens hem meer voor de hand dat bij het grote aantal bedeeden vooral gedacht moet worden aan personen die wel konden werken maar vaak te weinig inkomsten hadden om daar ook van te kunnen leven.³¹

De organisatie van de armenzorg in Nederland

De periode vóór 1814

Al vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw was er in de parochies een geformaliseerde vorm van armenzorg ontstaan. Deze caritas van de Tafels van de Heilige Geest was in handen van de kerk en particulieren. Ze hielpen de armen meestal in de vorm van levensmiddelen, kledij, brandstof en/of geld.

Er was in het verleden wel kritiek geweest op dit kerkelijke en particuliere monopolie. Zo schreef de Belgisch/Spaanse humanist Vives in 1526 al in zijn boek *Subventionne pauperum* dat staten geen armoede moesten dulden en het hun gemeenschappelijke taak was een concreet armoedebeleid uit te werken. Maar ondanks deze ideeën was er in de eeuwen daarna toch weinig veranderd. In de jaren vóór 1750 was de Nederlandse armenzorg nog steeds harmonisch geïntegreerd in een statische maatschappij. De kerkelijke en particuliere instellingen stonden in hoog aanzien en de voornaamste problemen die de armoede met zich meebracht, wisten zij schijnbaar eenvoudig tot een oplossing te brengen. Vanaf 1750

²⁴ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 20-21.

²⁵ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 260-278.

²⁶ J. de Bosch Kemper aangehaald door Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 5-6.

²⁷ Holthoorn, *De Nederlandse samenleving*, 175.

²⁸ Van Loo, 'Den arme gegeven', 22.

²⁹ Verberne, *Noord-Brabant*, 38 e.v.

³⁰ De Meere, 'Sociale verhoudingen', 408-416.

³¹ Van Holthoorn, *De Nederlandse samenleving*, 180.

werd het pauperisme echter het vraagstuk van de dag. Door de toename van het aantal armen waren de instellingen steeds minder in staat hun taak van bedeling op gewone wijze voort te zetten. Tegen deze toename van de uitgaven stond een steeds grotere afname van de inkomsten. Deze inkomsten waren voornamelijk gebaseerd op de rente op staatsschulden, die door de zogenaamde tiërcering (dat was een op 9 juli 1810 door keizer Napoleon opgelegde reductie van de rente op de Nederlandse staatsschuld) sterk verminderden.³²

De traditionele godsdienstige liefdadigheid begon ook verzet op te roepen bij de door verlichte ideeën beïnvloedde burgerij. Er gingen steeds meer stemmen op tegen de te gemakkelijke bedeling van de kerkelijke instellingen. Het zou de mensen lui maken en de armoede zou hierdoor juist toenemen.³³ Zo schreef C. Rogge in zijn boek over de armenzorg getiteld *De armen kinderen van de staat* (1796) dat de armenzorg door de kerken een vermenigving was van ongelijksoortige zaken.³⁴

De oplossing voor deze problematiek moest gezocht worden in werkverschaffingsprojecten. Via een goede pedagogische aanpak zou men tot een actieve benadering van het armoedeprobleem moeten komen. In 1774 schreef Gijsbert Karel van Hogendorp daarover al in de *Missive over het armwezen* (publicatie 1805). Door middel van onderwijs en het leren van een ambacht moest men de kinderen van de armen behoeden voor de staat van lamdeligheid waarin hun ouders verkeerden. Hij was een overtuigd tegenstander van bedeling en zag veel meer heil in de oprichting van werkhuizen en armenfabrieken. Het doel van het werkhuisregime was voor hem de bestrijding van de natuurlijke luiheid van de armen.³⁵ Ook in Noord-Brabant vonden deze ideeën weerklank. Eind achttiende eeuw werden in diverse Brabantse steden werkinrichtingen opgericht, zoals in Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch, maar ook in dorpen als Oosterhout. Successen bleven vaak uit vanwege het ontbreken van een gezonde zakelijke basis. Er was ook vaak onvoldoende belangstelling bij de burgerij, die deze 'armenfabrieken' met bestellingen had moeten steunen.³⁶

Aan de basis van deze inzichten lag het verlichtingsdenken. Montesquieu had in zijn *De l'esprit de Lois* de armoede al als volgt beschreven: '*Un homme n'est pas pauvre parce qu'il n'a rien mais parce qu'il ne travaille pas*'.³⁷ Dat dit geschrift ook in Brabant niet onbekend was, blijkt onder andere uit het feit dat de Bossche magistraat in een rekest aan de landelijke overheid van 1786 een passage uit diens boek aanhaalde.³⁸

Ook de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) en van de Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen (1777) passen in dit verlichtingsdenken. Uit de kringen van laatstgenoemde vereniging kwam het voorstel de liefdegaven aan te wenden als premies voor industriële doeleinden. Zo zouden de ondernemers in staat gesteld worden tegen concurrerende prijzen te produceren en de armenfondsen 'eene merklijke ontlasting' te bezorgen.³⁹ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelde zich als hoofdtaak de onkunde onder de volksklasse op een zo breed mogelijk terrein te bestrijden. Opmerkelijk was dan weer wel dat men vond dat iedereen binnen zijn stand moest blijven. Het stijgen op de maatschappelijke ladder werd niet gestimuleerd, onder het motto 'wel vooruit maar niet omhoog'.

Een nog niet besproken oorzaak van de toegenomen aandacht voor de armoede is het sociale angstmotief. Armenzorg was een middel om sociale spanningen in de standenmaatschappij te reduceren. Door het propageren van gemeenschappelijke deugden en een gemeenschappelijke moraal zou de samenleving niet uit elkaar vallen. Te veel armen zouden immers onherroepelijk een gevaar gaan vormen voor het welvarende deel van de natie. Van Hogendorp spreekt in dit verband, denkend aan de Franse revolutie over 'de Nood de Armen, als het gevaar voor het agtbaarst gedeelte der Natie'.⁴⁰

Al deze ideeën werden politiek vertaald door de patriotten en Fransen (1795-1813). De Franse revolutionaire legers namen hun *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1793 mee naar Nederland. In artikel 1 van deze beroemde grondwet lezen we: 'Het doel van de maatschappij is het geluk van allen'. Dus niet alleen de gelukkige enkeling maar iedereen moest voortaan kunnen meedelen in welvaart en geluk. De staat moest hierin een belangrijke rol gaan spelen. In de staatsregeling van 1798 werd dan ook bepaald dat de landsregering zich actief met de bevordering van de algemene welvaart moest bezighouden. Concreet hield dit in dat de overheid in Nederland zich vanaf nu daadwerkelijk met de armenzorg ging bezighouden. Op 15 juli 1800 kwam als uitvloeisel van dit standpunt een armenwet tot stand. Hierin werd een systeem van gecentraliseerde armenzorg ontworpen, waardoor de staat toezicht kreeg op de instellingen die zich met de behoeftigen bezighielden. De taak van het armbestuur werd omschreven als het verschaffen van onderstand aan de onvermogenen en van arbeid aan 'de nijverigen'. De kerkelijke armenkassen zouden 'goed der armen' worden en onder toezicht komen van het Algemeen Armbestuur.⁴¹ De wet liep echter stuk op de stedelijke autonomie en het verzet van de kerkelijke instellingen.⁴² Koning Lodewijk Napoleon probeerde het opnieuw. Zijn grondbeginsel was 'wie niet werkt zal ook niet eten'. Valide behoeftigen dienden daarom ook geen geld, maar arbeid aangeboden te krijgen. De tijd was echter te kort want al in 1810 werd het Koninkrijk Holland geliquideerd en volgde inlijving bij Frankrijk. Het nieuwe regime hekelde het ongecoördineerde optreden van de particuliere liefdadigheid. Ook het Franse bestuur wenste dat slechts diegenen voor ondersteuning in aanmerking kwamen die zelf niet in hun levensonderhoud konden voorzien. Gezonde arbeiders, werkloos of niet, hoorden daar niet bij. Ook deze periode van inlijving duurde echter weer te kort om de zorg naar Frans model te kunnen doorvoeren. Het taaië Nederlandse particularisme en de moeilijk grijpbare kerkelijke armenzorg maakten het onmogelijk op korte termijn tot een ingrijpende wijziging van de aanpak te komen.

De periode 1814-1854

De regering van Willem I pakte de armenzorg na 1813 voorzichtig aan. De grondwetten van 1814 en 1815 bepaalden:

'Als een zaak van groot belang wordt ook het armbestuur en de opvoeding der armenkinderen der aanhoudende zorg der regering aanbevolen. De soevereine vorst doet insgelijks van de inrigtingen dienaangaande jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.'

Van een echte wet met betrekking tot de armenzorg was nog geen sprake. Wel bepaalde de regering op 17 augustus 1814 in verband met de weer volop in gebruik zijnde akten van indemniteit dat 'allen die in armoede raakten terstond bedeed moesten worden door de

32 De Fransen wilden de Nederlandse staatsschuld weer gezond maken en legden daarom een reductie van de rente op. Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 1-32.

33 Van Loo, *'Den arme gegeven'*, 32.

34 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 10-13.

35 Mijnhardt en Kloek, 1800. *Blauwdrukken*, 300.

36 Thelen, 'Arbeidsbestaan', 263.

37 Van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek', 477.

38 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 159.

39 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 8.

40 Van Loo, 'De armenzorg', 418-420.

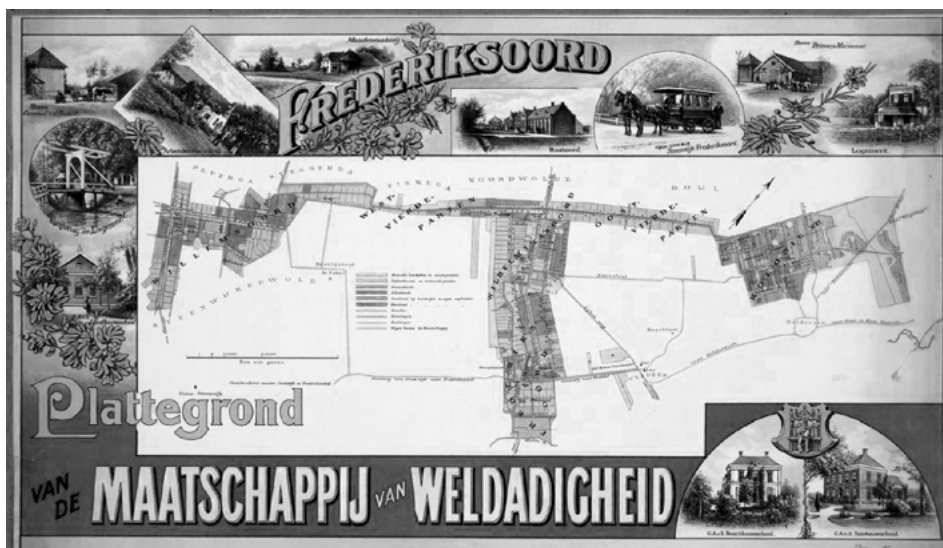
41 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 10-30. Dit mede door toedoen van de unitaristen.

42 Van Loo, 'De armenzorg', 418-420. Door een staatsgreep kwam er in 1801 een nieuwe constitutie die de autonomie van de steden herstelde.

armenkassen van hun verblijfplaats, als men daar tenminste een jaar woonachtig was'.⁴³ Deze regel werkte echter niet. Armen trokken naar gemeenten met een ruimere bedeling waar ze zich vaak voor één jaar met de armenkas van hun vorige woonplaats wisten te handhaven. Daarom werd in 1816 een commissie ingesteld om de wetgeving aan te passen. Velen vonden dat de akten van indemniteit zouden moeten verdwijnen. Maar de economische mobiliteit van de bevolking moest natuurlijk niet worden afgeremd. Dit leidde uiteindelijk tot de nieuwe wet op het 'domicilie van onderstand' van 28 november 1818. Deze wet bepaalde dat de armen konden delen in de algemene onderstand (inkomensondersteuning) van de gemeente van hun geboorteplaats. Als iemand vier achtereenvolgende jaren in een andere gemeente had gewoond en de daar verschuldigde belastingen had betaald, dan zou die gemeente de geboortegemeente kunnen vervangen. De wet leidde tot beschamende toestanden van het door gemeenten op elkaar afschuiven van armen. Soms werden belastingen opgelegd met de wetenschap dat men ze niet kon betalen of werden juist geen belastingen opgelegd met de intentie dat er in geval van nood niet betaald hoefde te worden. Daarnaast waren er ook veel meningsverschillen over kinderen die toevallig in een andere gemeente geboren waren dan de verblijfplaats van hun vader. In weer andere gemeentes werden de nieuwe inwoners gewoon niet geregistreerd zodat de termijn van vier jaar nooit kon worden vastgesteld. De kerkelijke armbesturen voelden zich in ieder geval niet gebonden aan de wet en legden hun eigen maatstaven aan tot dit in 1822 bij de wet verboden werd.

De pogingen om tot een goed georganiseerde armenwet te komen stonden niet op zichzelf. Zo probeerde Willem I via een welvaartsbeleid de ellende te bestrijden. Een bekend voorbeeld daarvan is de oprichting van de Nederlandse Handel-Maatschappij in 1824. Dit beleid sloot mooi aan op de eerder besproken Patriots-Bataafse opvattingen en de ideeën van Vives. Oud generaal Johannes van den Bosch werd hierdoor beïnvloed. Hij schreef een verhandeling over de wenselijkheid het gebrek aan voldoende bestaansmogelijkheden op te vangen door de stichting van landbouwkolonies. In plaats van aalmoezen die de arbeidslust zouden doven en de armoede vergroten, wilde hij de armen productief werk verschaffen. De plannen werden uitgevoerd en werkverschaffingsprojecten zoals de koloniën Frederiksoord (1818) en Willemsoord (1820) ontstonden. Echte resultaten werden helaas niet geboekt. Veel kolonisten waren fysiek niet in staat om op het land te werken. De armbesturen stuurden te veel 'asocialen', zodat de Maatschappij van Weldadigheid steeds meer een verzorgingsinstituut werd met financiële problemen.⁴⁴ Ook de kosten vormden vaak een struikelblok. Zo was men in diverse steden waaronder 's-Hertogenbosch en Eindhoven, vanwege de verplichte bijdrage in de verblijfskosten, weinig geneigd aan opzending naar de koloniën mee te werken. Initiatieven in de provincie Noord-Brabant, zoals die van een stedelijk werkhuis in Breda (1854) of de oprichting van werkinrichtingen door de op dit gebied actieve Vincentiusverenigingen in Geldrop, Boxtel, Schijndel en Bergen op Zoom, mislukten omdat ze economisch onrendabel waren. De oneerlijke concurrentie ten opzichte van de bestaande nijverheid was natuurlijk ook een punt van discussie.⁴⁵

Mensen zoals De Bosch Kemper zagen reële economische groei als beste middel tegen de armoede. Volgens hem zou een groeiende nijverheid een veel betere opvangmogelijkheid zijn dan de door de overheid gecreëerde werkverschaffingsprojecten die volgens hem altijd filantropisch zouden blijven. Volgens de liberale opvattingen uit die tijd zou het vrije spel van de economische krachten uiteindelijk alle problemen van armoede oplossen.⁴⁶ Toch waren veel mensen er nog van overtuigd dat de oorzaken van armoede vooral lagen in luiheid, traagheid, slordigheid, onbekwaamheid, dronkenschap en zedeloosheid.

Plattegrond van de kolonie Frederiksoord van de Maatschappij van Weldadigheid (nl.wikipedia.org)

Onder invloed van het liberalisme, de crisisjaren (1846-47), de groeiende armoede en de revoluties in Europa kwam men uiteindelijk toch tot een herziening van de grondwet. De grondwet van Thorbecke bepaalde dat de armenzorg een onderwerp van aanhoudende zorg van de regering was en dat deze door de wet diende te worden geregeld. Volgens Thorbecke was de heersende armoede van staathuishoudkundige aard en diende de overheid zijn verantwoordelijkheid te nemen. De kerkelijke armenzorg zou de werking van de natuurlijke economische wetten alleen maar verstoren en moest worden aangepakt.⁴⁷ Deze economische benadering van de armoede stond natuurlijk haaks op de godsdienstige, charitatieve benadering die de armoede zag als een ethisch vraagstuk. De kerken vonden dat de armenzorg juist géén staatszaak was maar van oorsprong hen toekwam. Bemoeienis van de staat daarmee achtten zij daarom ten principale onjuist. Thorbecke kwam vanwege de aprilbeweging ten val en tegenstanders uit kerkelijke en liberale kring zorgden er in 1854 (kabinet Van Hall) voor dat de eerste effectieve armenwet uiteindelijk toch anders werd ingericht dan de eerder uitgewerkte plannen zouden doen vermoeden. De wet liep dus stuk op dezelfde tegenstand als de hierboven genoemde wet uit 1800. De stedelijke autonomie en het verzet van de kerkelijke instellingen konden wederom niet worden gebroken. Het primaat werd verleend aan de godsdienstige instellingen, want de wet van 1854 bepaalde:

‘Geen burgerlijk armbestuur mag onderstand verleenen aan armen dan na zich voor zoover mogelijk, te hebben verzekerd, dat zij dien niet van kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid kunnen erlangen, en dan slechts bij volstrekte onvermijdelijkheid.’⁴⁸

43 Van Loo, *Den arme gegeven*, 33. De akte van indemniteit hield in dat als iemand van het volk ging verhuizen naar een andere gemeente hij/zij een schriftelijke verklaring moest overleggen waarin de gemeente van herkomst de nieuwe gemeente beloofde te zullen vrijwaren van kosten der ondersteuning in geval van armlastigheid.

44 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 102-145.

45 Thelen, *Arbeidsbestaan*, 263-264.

46 Van den Eerenbeemt, *Armoede in de “gedrukte” optiek*, 498.

47 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 185-190.

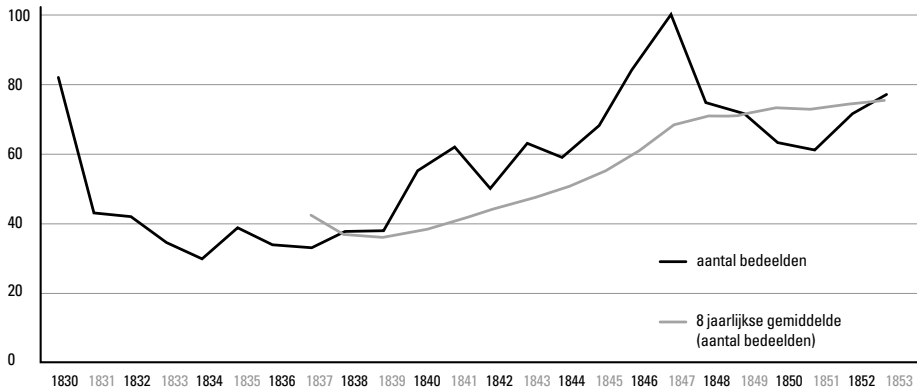
48 Artikel 21 uit de armenwet van 1854 die tot 1912 van kracht bleef.

OPGAVE DER GEALIMENTEERDEN

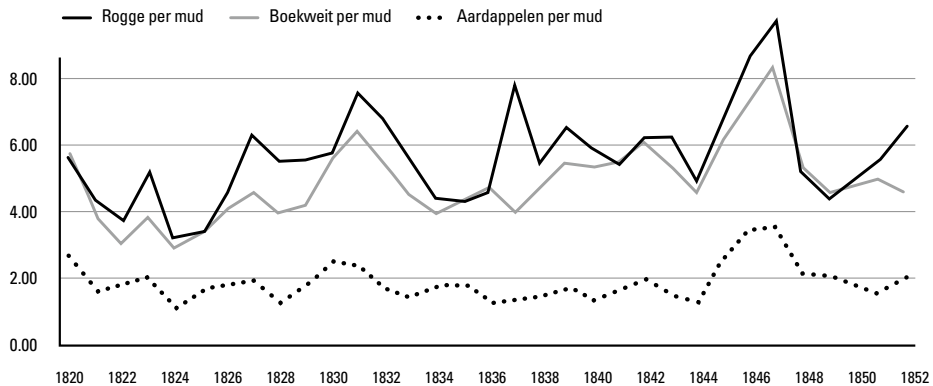
door den Armen te *Asten*

AANDUIDING DER GEALIMENTEERDEN.	DERZELVER JAREN EN OMSTANDIGHEDEN.	MONTANT WAARVOOR IEDER IN HET JAAR IS BESTEED OF BEDEELD.				TOTAAL DER TOEGESTANE SOMMEN.		AANMERKINGEN.
		Door het Armbestuur voorge dragen.		Door het Plaatselijk Bestuur toegestaan.		Guld.	C ^u .	
<i>Verdund Holsten</i>	<i>33 Jaar Onnadel</i>	<i>130</i>	<i>-</i>	<i>130</i>	<i>-</i>			
<i>Salom's kark</i>	<i>63 d. Gelukhij</i>	<i>18</i>	<i>-</i>	<i>18</i>	<i>-</i>			
<i>Public Tandden Berg</i>	<i>64 id id</i>	<i>20</i>	<i>-</i>	<i>20</i>	<i>-</i>			
<i>Joseph van Buijfel</i>	<i>65 id id</i>	<i>43</i>	<i>75</i>	<i>43</i>	<i>25</i>			<i>Deel post Wood den</i>
<i>Van der Sande Grijp</i>	<i>74 13 Jaar id</i>	<i>20</i>	<i>-</i>	<i>20</i>	<i>-</i>			<i>Deel post Wood den</i> <i>Deel post Wood den</i> <i>Deel post Wood den</i>

Opgave der gealimenteerden door de gemeente Asten in de specifieke staten der rekeningen (RHCE, GABA 108-112)

Grafiek 1 Totaal aantal bedeelden en uitbestede armen van het Alg. Burg. Armbestuur te Asten, 1830-1853 (Bron: RHCE, GABA 88/108-112)

Grafiek 2 Gemiddelde jaarrijzen van enige belangrijke voedselproducten in Helmond, 1820-1852 (Bron: Paulussen, *De ontwikkeling*, 15)

Alleen ‘bij volstrekte onvermijdelijkheid’ mocht de overheid ‘bedeelen’. Ook als de ondersteuning die door de kerk was gegeven te gering was, mocht de staat niet aanvullen, want dubbele bedeling was buitenwettelijk.

Na al die jaren was de overheidszorg voor de armen dus niet meer dan een vorm van politiezorg geworden, bedoeld om bedelarij, plundering, diefstal of een opstand te voorkomen. Armen hoefden niet te sterven van de honger, maar verder overheidsingrijpen bleef vooralsnog uit. Vreemd was dit natuurlijk niet omdat deze visie in overeenstemming was met de liberale geest van die tijd.

Economische ontwikkelingen, armoede en armen in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw

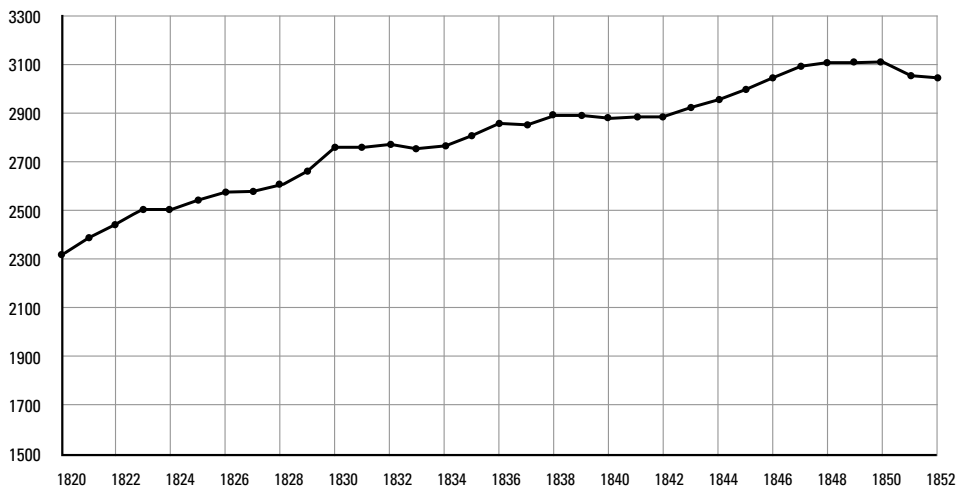
De centrale vraag is nu of de hierboven beschreven theoretische onderbouwing ook van toepassing was op de situatie in Asten, een Brabants dorp met iets meer dan 3000 inwoners (1846), gelegen aan de rand van de Peelmoerrassen. Volgens de *Uitvoerige en beredeneerde verslagen van de toestand der gemeente Asten* uit 1852-1854 was de landbouw er de belangrijkste bron van bestaan.⁴⁹ De boeren en landarbeiders werkten in de regel op kleine zelfstandige landbouwbedrijfjes, die hen door de schraalheid van de grond slechts een karig inkomen verschaften. Aanvulling van het inkomen in de huisnijverheid was voor veel Astenaren dan ook bittere noodzaak. De nabijheid van de textielstad Helmond heeft met betrekking tot de werkgelegenheid in deze huisnijverheid zeker een rol gespeeld. Toch moet ook de betekenis van de plaatselijke ambachten en nijverheid als bestaansbron van de bevolking niet onderschat worden. Tussen 1852 en 1854 telde het dorp onder andere 3 bierbrouwerijen, 1 katoenspinnerij (32-36 werknemers), 2 ververijen, 1 garentwijnderij, 8 katoenweverijen (waarvan de fabriek van de firma Bluijssen aan 30 personen werk bood), 8 linnenweverijen, 2 leerlooierijen en een groot aantal ambachtsbedrijven waaronder diverse broodbakkers, hoefsmeden, vleesmeesters, kleermakers en klompenmakers. Als voornaamste uitgevoerde handelsartikel werd boter genoemd (wederom de firma Bluijssen). De situatie van de plaatselijke economie, en daarmee de toe- en afname van de armoede, werd dus voornamelijk bepaald door de kwaliteit van de oogsten en het prijspeil van de verbouwde gewassen (waarvan rogge, boekweit en aardappelen de belangrijkste waren). Daarnaast zal het wel en wee van de Brabantse textielindustrie ook een rol van betekenis hebben gespeeld.

Hoe het gesteld was met die armoede en het daaraan gerelateerde aantal gealimenteerden (bedeelden) is redelijk goed te beantwoorden voor de periode 1830-1854. Van deze jaren zijn namelijk de ‘specifieke staten der rekeningen’ bewaard gebleven. Op basis van een telling is hierdoor grafiek 1 ontstaan.⁵⁰ De grafiek vraagt enige toelichting. In 1830 werd het armbestuur geconfronteerd met een groot aantal bedeelden. De lange strenge winter en de daarmee samenhangende stijging van de voedselprijzen waren hiervoor deels verantwoordelijk (zie grafiek 2).⁵¹ Deze prijsstijgingen hadden waarschijnlijk nog een andere oorzaak. In verband met de opstand van de Belgen waren vanaf augustus 1830 ten zuiden

⁴⁹ RHCE, NAGA 23/2

⁵⁰ Bron RHCE, GABA 108-112 (specifieke staten der rekeningen, zie afbeelding)

⁵¹ Paulussen, *De ontwikkeling van de levensstandaard*. In hoeverre de prijzen in Helmond overeenkwamen met die in het nabijgelegen Asten is de vraag maar een indicatie geven ze natuurlijk wel.

grafiek 3 Inwoners gemeente Asten, periode 1820-1852 (Bron: RHCE, NAGA 31/1-22)

van Eindhoven/Helmond in plattelands kantonnementen aanzienlijke aantallen militairen gelegerd. Brabant lag dat jaar dus in de frontlijn en dit zou de voedselprijzen flink hebben opgedreven. Volgens Van den Eerenbeemt is de economie van Brabant door de mobilisatie benadeeld. De inkwartieringsvergoeding hield geen gelijke tred met de door de aanwezigheid van militairen veroorzaakte prijsstijgingen. In de kleine boerenhuisjes was ook minder ruimte voor huisnijverheid en opslag.⁵² In Asten werd in dat jaar ook nog eens een van de aanwezige spinnerijen gesloten.⁵³ Geen wonder dat in de begroting van het armbestuur uit 1830 een groot aantal personen werd bedeed vanwege 'gebrek aan werk'.⁵⁴ Na 1830 daalde het aantal behoeftige Astenen snel. De afname van de bevolkingsgroei wegens de onrustige situatie in het zuiden is een mogelijke verklaring (zie grafiek 3).⁵⁵ De Astense ambachtslieden, boeren en nijverheid kregen waarschijnlijk ook de mogelijkheid producten te leveren aan het in de omgeving gestationeerde leger en dit zorgde voor extra werkgelegenheid. Tot 1836 blijft het aantal bedeeden dan ook relatief laag. Daarna volgt een lichte stijging als gevolg van de aantrekkende voedselprijzen en de afnemende invloed van het leger.⁵⁶ Vanaf 1840/41 namen de problemen echter weer toe. Wederom is in de archieven te lezen over een vroeg invallende winter en hoge voedselprijzen. Ook is er sprake van ziekten die 'alhier bijzonder bij de behoeftigen hebben geheerst'.⁵⁷ Het staatsbankroet dat gevolgd werd door een felle recessie mag natuurlijk niet onvermeld blijven. Vooral de huisnijverheid zal hieronder geleden hebben. Harx schrijft bijvoorbeeld dat het in de nabijgelegen Helmondse textielbedrijven toen ook erg slecht ging: 'Zij hadden slechts werk voor driekwart van de tijd'.⁵⁸ Na een tijdelijke daling in 1842 kwam het in 1846 tot een explosieve stijging met een record aantal bedeeden. De oogsten van de meeste landbouwproducten waren door plantenziekten mislukt. De hoge voedselprijzen konden daarna door velen niet meer worden opgebracht. De landarbeiders werden dubbel getroffen omdat zij door de mislukte oogsten ook een groot deel van hun inkomen misliepen. Ook uit de stijging van het aantal uitbestede personen blijkt dat de jaren 1846-1848 diepe sporen hebben nagelaten.⁵⁹ Eigenlijk zou je kunnen zeggen dat er op dat moment in Asten sprake was van een relatieve overbevolking. Een flinke uitbreiding van het areaal cultuurgrond was door het ontbreken van voldoende meststoffen niet mogelijk. De karige zandgronden waren daarom niet in staat de groeiende

De plaggenhut was eeuwenlang het symbool voor het leven in armoede aan de rand van de Peel (Gemeentearchief Venray, Fotocollectie, Collectie Jan van der Putten, nr. P4191)

populatie met haar grote gezinnen van voldoende voedsel en inkomen te voorzien. Het bewijs van bovenstaande bewering staat in de begrotingen van het armbestuur. Hierin was steeds vaker sprake van armen die 'vanwege de last der kinderen' werden bedeed.

Hoe dacht de gemeenteraad van Asten over de hierboven beschreven toename? Natuurlijk noemde ook zij de groeiende bevolking en de misoogsten. Opmerkelijk is echter de volgende kanttekening: 'maar meer in het bijzonder bleef bij ons de bedenking bestaan dat de personen die eenmaal tot de arme bedelstaf zijn overgegaan dezelve niet, dan zeer schoorvoetend verlaten'.⁶⁰ Deze opmerking van de gemeenteraad sluit prima aan bij de toen gangbare gedachten over armoede zoals geschetst in het eerste deel van dit artikel.

Bij het aantal bedeeden in grafiek 1 moet nog opgemerkt worden dat het hier alleenstaande personen en (in de meeste gevallen) gezinshoofden betrof. Via het gezinshoofd hielp men in feite het gehele huishouden. Om de vraag naar het percentage bedeeden in de periode 1830-1854 goed te kunnen beantwoorden moeten deze cijfers worden aangepast. Het lijkt logisch dat het gemiddelde aantal bedeeden zo'n 6 maal hoger (gemiddelde woningbezetting in Asten in 1849) moet zijn geweest.⁶¹ Een bewijs is te vinden in de meer uitvoerige en beredeneerde jaarverslagen van de gemeente (alleen vanaf 1852 aanwezig).

52 Klinkert, 'Het leger', 127-128.

53 Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 32.

54 RHCE, *GABA*, 88.

55 RHCE, *NAGA*, 31/1-22 (begrotingen) en 23/2.

56 Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand*, 199 e.v.

57 RHCE, *NAGA*, 4/1, notulen april 1841.

58 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 240.

59 RHCE, *GABA*, 112.

60 RHCE, *NAGA*, 23/2 (1852).

61 Jansen, 'Een groeiende vraag', 176. Volgens Jansen was de gemiddelde woningbezetting in Brabant rond 1850 zes personen. Dat zou prima kloppen met mijn eigen berekening voor Asten in 1949 (518 huizen en 3103 inwoners = gemiddeld 6 personen per huishouden).

In de jaren 1852-1853 werd nadrukkelijk het aantal van 432 en 486 bedeelden genoemd; dit was toen 14-16% van de Astense bevolking.⁶² Het Algemeen Armbestuur noteerde in deze periode de namen van 72 en 77 personen. De gemeente zal waarschijnlijk de bedeelden van alle instellingen voor armenzorg hebben opgeteld, maar hierdoor alleen is het grote verschil natuurlijk niet te verklaren.

Er kan dan ook geconcludeerd worden dat in de periode 1830-1854 het aantal bedeelden in procenten van de Astense bevolking tussen de 7% en 19% moet hebben geschommeld. De acht jaarlijkse gemiddelden in de periode 1930-1953 wijzen op een trendmatige stijging van maar liefst 80% (zie grafiek 1) De door Verberne genoemde Noord-Brabantse armoede-percentages zijn dan ook vergelijkbaar met de Astense situatie (zie noot 29).

De organisatie van de armenzorg in Asten

Het Algemeen Burgerlijk Armbestuur

De zorg voor de armen werd in de onderzochte periode (1814-1854) in Asten door drie instellingen behartigd. Verreweg het belangrijkste was het Algemeen Burgerlijk Armbestuur. Een besluit van Willem I uit 1814 had bepaald dat de armen- en godshuizen uit de Franse Tijd (*Bureau de Bienfaisance et de Charité*) moesten worden opgeheven en in gemeenten met minder dan 3000 inwoners moesten worden vervangen door Algemene Armbesturen.⁶³ In Asten, waar de bevolking in dat jaar 2280 personen bedroeg, werden daarom op 31 september 1814 drie armmeesters benoemd: A. Nauhuys (64 jaar, notaris, gereformeerd), L. Michielsen (46 jaar, landbouwer, rooms-katholiek) en J. Coolen (38 jaar, looier, rooms-katholiek).⁶⁴

Zij behoorden ongetwijfeld tot de notabelen uit het dorp. Als armmeester moest je over geld kunnen beschikken en mocht een gedegen administratieve en boekhoudkundige kennis niet ontbreken. De ontstane tekorten op de jaarrekeningen werden namelijk vaak gedekt door voorschotten van de administrerende armmeester. Dat dit soms hoog kon oplopen blijkt wel uit het feit dat het bestuur in 1833 aan armmeester A. Michielsen het tekort uit 1832, te weten f513,87, terugbetaalde. Uit de namen van de benoemde armmeesters valt af te leiden dat de functie in handen was van een kleine groep Astense families. Om een indruk te geven van de leeftijden (bij aantreden) en beroepen van de armmeesters volgt een kleine opsomming:

Hendrik en Antonie Michielsen	29-27 jaar	beide koopman
Ambrosius Bakens		smid
Peter Leenen	54 jaar	koopman
Francis Berkers	45 jaar	brouwer
Leonardus Hoefnagels	54 jaar	schoenmaker
Gerardus van de Eijnde	26 jaar	winkelier
Hendrik Knaapen	32 jaar	bakker
Thomas van Weerden	52 jaar	landbouwer

Het geringe aantal landbouwers in deze groep wijst op het feit dat een grote kapitaalcrachtige boer in de Astense situatie eerder uitzondering dan regel was. In de periode 1827-1851 staan vaak dezelfde familienamen vermeld. Zo werd Lambert Michielsen na zijn overlijden in 1826 opgevolgd door ene Hendrik Michielsen. Na diens vertrek in 1828 was het de beurt aan Antonie, wederom een Michielsen. Ook de familie Berkvens was met Hendrik en Piet

langdurig vertegenwoordigd. Piet Leenen, armmeester van 1831 tot 1839, werd tweemaal herbenoemd. Als daarbij nog vermeld wordt dat deze armmeesters telkens met algemene stemmen door burgemeester en assessoren werden aangesteld, mag men concluderen dat de benoemingen een 'interne' aangelegenheid moeten zijn geweest. Het gehele proces heeft zich waarschijnlijk afgespeeld binnen een kleine kring van invloedrijke en beter gesitueerde Astense families.⁶⁵

Over de motieven om in het bestuur plaats te nemen is weinig bekend. Van Loo noemt het religieuze motief, schuldgevoelens met betrekking tot hun eigen weelde of de sociaal-religieuze plicht die moest worden vervuld.⁶⁶ Ongetwijfeld zullen deze zaken ook in Asten een rol hebben gespeeld. Maar er was meer. Zo is te lezen dat Ambrosius Bakens na zijn aftreden als armmeester terugkeerde op de kieslijst voor de gemeenteraad. Hij werd overigens niet gekozen. Maar aftredende armmeesters als bijvoorbeeld H. Michielsen en G. van de Eijnde vindt men een jaar later wel terug als raadslid of assessor. Een zekere J. Eysbouts, in 1850 administrerend armmeester en daarna aftredend, werd in 1852 benoemd tot plaatselijk ontvanger der gemeente.⁶⁷ Het lijkt dus duidelijk dat hier ook het politieke/carrière motief moet worden genoemd. Via een brief van een commissaris in het derde district te Helmond is nog een andere beweegreden te achterhalen. De tekst luidt als volgt:

'Volgens bij mij ingekomen informatie zoude den armmeester G. van de Eijnde de laatst verloopene vier jaren en nog voortdurende de functie van administrerend armmeester waarnemen en deels alleen en altijd ter zijnen huizen de bedelingen doen. Zonder in het minst de handelingen van dezen man te veroordelen wordt teregt aangemerkt dat op deze wijze alle voordelen tot zijner winkel en bakkerij toevloeden, waarvan andere ingezetenen die ingelijke mate hare lasten opbrengen verstoken zijn. Het komt mij wenselijk voor dat eenmaal per week door alle armmeesters gezamenlijk de bedelingen in geld op het raadhuis geschiede en dat er gezorgd wordt dat de bedeeden in geen geval belemmerd worden, waar en op welke wijze zij hunne behoeften moeten aankopen.'⁶⁸

Hier is dus sprake van een winkelier die als bestuurslid direct baat had van zijn functie en deze (misschien) heeft misbruikt. Naar aanleiding van deze brief over een vorm van winkeldwang nam het gemeentebestuur in 1849 een besluit dat de bedeling van geld voortaan door de gezamenlijke armenmeesters in het gemeentehuis gedaan zou moeten worden. Over het algemeen was er geen sprake van gebrek aan beschikbare kandidaten. In jaren van toenemende armoede werd voor deze post, aldus de notulen, 'minder lust gevoeld'. Om tussentijds opstappen van de armbestuurders te verhinderen werd op 11 december 1847 bepaald dat een benoemd lid 'verplicht zal zijn dien post van armmeester gedurende de tijd van drie achtereenvolgende jaren waar te nemen, op een boeten van twaalf gulden en den weigerachtige is telken jaren weder benoembaar'.⁶⁹

62 RHCE, *NAGA*, 23/2. Het getal van 486 bedeeden betekende in 1853 ongeveer 15,4% van de Astense bevolking op dat moment werd ondersteund.

63 Staatsblad 1814 artikel 1,12.

64 RHCE, *NAGA*, 4/1.

65 RHCE, *NAGA* 4/1; *GABA* 94-98 en 108-112.

66 Van Loo, 'De armenzorg', 423.

67 RHCE, *NAGA* 4/1 en 31/1-22.

68 RHCE, *NAGA* 112/1.

69 RHCE, *NAGA* 4/1 notulen 11 december 1847.

De diaconie van de Nederduits hervormde kerk

De diaconie van de Hervormde kerk speelde een bescheiden rol in het overwegend katholieke Asten, waar in 1839 het aantal van 40 hervormden werd geregistreerd.⁷⁰ De jaarlijkse uitgaven gedaan ten behoeve van de armen waren dan ook veel geringer dan bij het Algemeen Armbestuur. In 1846 en 1847 werd er f 114,32 en f 151,84 aan de armen uitgegeven.⁷¹ Als je deze bedragen afzet tegen de meer dan 2000 gulden die werd genoemd in de specifieke staten van rekeningen van het Algemeen Bestuur dan wordt de bescheiden rol direct duidelijk. Ook de diaconie verzette zich tegen de eerder genoemde bemoeienis van de overheid. Zo liet zij in 1835 naar aanleiding van een verzoek tot opgave over de bedeling al weten zich als kerkelijke instelling niet verplicht te voelen opgave te doen van de 'staat der armen'.⁷² Het karakter en het doel van deze instelling blijken uit de volgende zinnen die zijn ontleend aan het reglement:

'De zorg der diakenen voor de stoffelijke belangen der armen wordt zo veel maar immer mogelijk dienstbaar gemaakt aan de bevordering hunner geestelijken toestand. De diaconale zorg moet verheffend werken op het geestelijk leven van allen. Geen arme heeft recht onderstand te eischen. De kerkelijke verzorging van de armen is vrije en ongedwongen liefdadigheid. De diakenen zien toe dat zij door hunne ondersteuning geen luiheid of zedeloosheid bevorderen, gebruik van sterke drank tegengaan en verleen hun die zich aan misbruik daarvan schuldig maken geene ondersteuning.'⁷³

De Zusters der Liefde

De derde instelling die zich in de gemeente Asten bezighield met de zorg voor de behoeftige medemens was die van de Zusters der Liefde. Zij beheerden het Huis der Liefde aan de Molenstraat nr. 112. Het liefdadig gesticht (opgericht door pastoor Kemps op 19 juli 1841)

Het Liefdegesticht van de zusters in Asten aan het Koningsplein met links een deel van de villa van Bluijssen. Foto circa 1900 (www.himmels.nl)

Bernardina van Dordmond in het huis
van Liefde te Asten geweest 24 dagen
25 Centen per dag te Zamen 6 Gulden
Asten den 20 Julij 1842
Zuster M. N. van Dijk
Overste in het huis van
Liefde te Asten

Declaratie van de zorg besteed aan Bernardina van Dordmond van de Zusters der Liefde uit 1842. Zij rekenden 25 cent per dag voor iedere gebrekkige arme die zij in hun huis opnamen (RHCE, NAGA 31/1-22)

was een afdeling van de congregatie der Zusters gevestigd in Tilburg (stichter pastoor Zwijsen, 1832). Volgens eigen opgaaf was men 'geene geestelijke vereniging maar een burgerlijk zedelijk lichaam'. Er werkten ongeveer vijftien zusters die zich bezighielden met het geven van onderwijs aan kinderen (meisjes) van behoeftige ouders. Verder was er een bewaarschool voor kinderen onder de zes jaar. Op verzoek van het Algemeen Armenbestuur nam men ook gebrekkige armen van 'onverschillig welke godsdienstige gezindheid' op tegen een vergoeding van 25 cent daags.⁷⁴ Geheel in lijn met de eerder beschreven verlichte ideeën van die tijd prees de gemeente de zusters omdat zij door het verstrekken van gratis onderwijs de gemeentelijke financiën ontlastten en daarnaast 'eene heelzamen invloed' op de jeugd uitoefenden door bij hen godsdienstige en maatschappelijke deugden aan te leren. Dit zag de gemeente als een instrument om de treurige maatschappelijke toestand van deze groep te verbeteren. Vandaar dat de gemeente regelmatig een schenking deed aan de zusters. Zo werd in 1850 geld ter beschikking gesteld voor de verbouwing en bouw 'ener tweede school aan het huis van liefdadigheid'.⁷⁵

Het Burgerlijk Armbestuur

De inkomsten

Het Algemeen Burgerlijk Armbestuur was dus als belangrijkste instelling van weldadigheid grotendeels verantwoordelijk voor het lot van de armen in Asten. Hoe kwam deze instelling aan het benodigde geld voor de ondersteuning? De belangrijkste bron van ontvangsten waren de zogenaamde cijzen en grondrechten. Deze inkomstenbron staat tot 1844 in de

⁷⁰ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, 553.

⁷¹ RHCE, ANHG 19 (In 1839 waren er op een bevolking van 2879 personen slechts 40 Nederlands Hervormd).

⁷² RHCE, NAGA 19/1.

⁷³ RHCE, ANHG 36.

⁷⁴ RHCE, GABA 118; NAGA 113/29.

⁷⁵ RHCE, NAGA 4/1, notulen 1850. Al in 1844 was n.a.v. een verzoek door de gemeente de oprichting van 'eene lagere school der eerste klasse in het liefdehuis alhier' goedgekeurd en geldelijk ondersteund.

INKOMSTEN	BEDRAG VAN INKOMSTEN, PER 100 DEELLEN					AANMERKINGEN	UITGAVEN	BEDRAG VAN UITGAVEN					AANMERKINGEN		
	Bij de Begroeping van het vorige jaar		Aan het Aankomende wederkomingen		Aan het Financieel Resultaat eije begroeping			Bij de Begroeping van het vorige jaar begroepen		Aan het Aankomende begroepen		Aan het Financieel Resultaat begroepen			
	Guld.	Cn.	Guld.	Cn.	Guld.			Cn.	Guld.	Cn.	Guld.	Cn.		Guld.	Cn.
§ I. Groot dat de hand gheue rekening f te reue van god die in de begroeping van het vorige jaar gheue..... f															
§ II. ONDERHOUD VAN ARMENGEDEENEN, ALS:							§ I. ONDERHOUD VAN ARMEN.								
Pacht van // hauden // waden // ellen	162	162	162	162			10	162	162	162	162				
Huizen van huizen	227	227	227	227			11	227	227	227	227				
Cijzen en grondrechten							12	40	40	40	40				
Tandelen							13	16	16	16	16				
Rentien van // in- inschrijvingen Woker- * lijk schuld	21	21	21	21			14	16	16	16	16				
Huis van f // 1/4 p.c. ten laste van ten // ten laste van	36	36	36	36			15	16	16	16	16				
§ III. VERSCHILLENDE INKOMSTEN.															
Van begroepingen							§ II. LASTEN EN ONDELEN VAN ARMENGEDEENEN, ALS:								
Kollekten en vrijwillige giften							Aan grondrechten van hauden waden ellen								
Werkloosheidsverzekering van grondrechten							Dijk- en polderrechten van hauden								
§ IV. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							Aan belasting op de gebouwe eigendommen, huizenrechten								
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			Reparatie aan deuren								
Legaten of donaties in geld							Huis aan gebouwen, door armen bewoond en waarvan geen huur wordt geroepen								
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			§ III. INTERESSEN VAN KAPITAAL, ALS:								
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							Van een obligatie groot f // p.c., ten behoeve van								
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			§ IV. ADMINISTRATIE-KOSTEN.								
Legaten of donaties in geld							Jaarwilde van groenhandigen								
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			Belasting van den //								
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							Schrijfbuizen, zegel en dergelijken								
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.								
Legaten of donaties in geld							10	10	10	10	10				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			11	3	3	3	3				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							12	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			13	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							14	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			15	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							16	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			17	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							18	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			19	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							20	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			21	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							22	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			23	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							24	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			25	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							26	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			27	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							28	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			29	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							30	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			31	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							32	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			33	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							34	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			35	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							36	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			37	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							38	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			39	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							40	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			41	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							42	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			43	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							44	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			45	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							46	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			47	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							48	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			49	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							50	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			51	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							52	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			53	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							54	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			55	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							56	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			57	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							58	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			59	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							60	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			61	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							62	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			63	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							64	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			65	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							66	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			67	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							68	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			69	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							70	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			71	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							72	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			73	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							74	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			75	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							76	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			77	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							78	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			79	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							80	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			81	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							82	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			83	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							84	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			85	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							86	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			87	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							88	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			89	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							90	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			91	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							92	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			93	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							94	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			95	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							96	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			97	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							98	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			99	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							100	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			101	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							102	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			103	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							104	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			105	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							106	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			107	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							108	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			109	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							110	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			111	16	16	16	16				
§ V. UITGEGAVENDE UITGAVEN.							112	16	16	16	16				
Schulden van de Gemeente	110	110	110	110			113	16	16	16	16				
Legaten of donaties in geld							114	16	16	16	16				
Versomdelingsrechten volgens achterstallige lasten van vorige jaren	70	70	70	70			115	16							

Een tweede vorm van inkomsten bestond uit de rente die werd ontvangen over de uitstaande kapitalen. Deze vorm van verdiensten steeg vanaf 1844 door verkoop van huizen, grond en de ontvangen gelden uit afkoop van grondrechten. Daarnaast waren er jaarlijks terugkerende bedragen voor de verhuur van woonhuizen (88 gulden) evenals de inkomsten door verpachting van aangekochte gronden. 20 Bunders, 15 roeden en 33 ellen land brachten in 1849 bijvoorbeeld f78,50 op. Voor het 'ter leen geven van rouwmantels bij begrafenissen' werd gemiddeld 45 gulden ontvangen. Naast een aflossing van een obligatie was er in 1837 nog een opmerkelijk bron van extra inkomsten. Men ontving toen een aanzienlijk bedrag van f281,87 uit de verkoop van aan het bestuur geschonken 'afgekeurd hooi der fourage'. Het lijkt aannemelijk dat de oorsprong van deze schenking moet worden gezocht in het garnizoen dat in de nabijheid (zuidelijk van Eindhoven/Helmond) gelegerd was. Rond 1837 was men al begonnen met de demobilisatie van het Nederlandse leger waardoor grote hoeveelheden hooi vermoedelijk niet langer gebruikt werden.

Al vanaf 1761 werden in de herbergen van Asten collectebussen geplaatst ten bate van de armen.⁸² Ook had men zogenoemde armenschalen in de kerk en in zeer moeilijke tijden gingen de armmeesters persoonlijk van huis naar huis om de mensen tot vrijwillige bijdragen te bewegen. Plaatselijke muzikanten verzorgden jaarlijks een armenconcert. De bevolking in Asten was sociaal bewogen. Dit bleek duidelijk toen in 1846 en 1847 het bestuur voor vrijwillige giften en gedane collectes zelfs bedragen van respectievelijk f424,04 en f480,07 in de boeken kon noteren (ongeveer 20% van de totale opbrengsten in die jaren).⁸³

Een geheel andere vorm van inkomsten waren de bijdragen die door de gemeente aan het armbestuur werden uitgekeerd. Deze subsidies schommelden sterk. Ze kunnen worden onderverdeeld in vaste en buitengewone subsidies. Een dergelijk vast bedrag werd bijvoorbeeld vanaf 1840 wegens de 'nood der tijden' elk jaar uitgekeerd. Toen bleek dat het bestuur door een constante stijging van het aantal bedeeden structureel in de problemen raakte, stemde de gemeente er mee in jaarlijks 60 gulden uit te keren. Dit bleek niet voldoende en in 1851 was het jaarlijks uitgekeerde bedrag al gegroeid tot maar liefst 400 gulden.⁸⁴ De buitengewone subsidie werd uitgekeerd als de door de armmeester voorgeschoten nadelige resultaten van voorgaande jaren te hoog waren opgelopen.⁸⁵ In 1848 kon het Algemeen Burgerlijk Armbestuur naast de 300 gulden vaste subsidie ook nog eens een buitengewone ontvangst van de gemeente 'ter afdraging van nadelig slot der rekening van 1847' te weten f613,421/2 ontvangen. In dat jaar kwam maar liefst 53% van de inkomsten voor rekening van de gemeente.

Hoe kon de gemeente dit blijven betalen? Deze vraag stelde men zich ook op de gemeenteraadsvergadering van 16 januari 1846: 'Door het verleenen van jaarlijkse subsidies aan de Algemeenen Armen is gemeentes kas uitgeput. Overwegende dat door de toenemende armoede de subsidie aan den armen jaarlijks is verhoogd en dat al thans door het mislukken der aardappelen de armoede zoo danig is toegenomen' moet men constateren dat 'daarvoor geen fondsen meer voorhanden zijn en daarin zonder verhoging van de personele omslag niet kan worden voorzien'. Dit zou echter een aanzienlijke lastenverzwaring betekenen van de toch al getroffen inwoners en daarom zocht men naar een andere oplossing. 'Zoo is vooral in aanmerking genomen dat de gemeente nog een vrij grote uitgestrektheid heide, weide en andere woeste gronden in eigendom bezit welke zeer weinig voordeel zoo wel voor de gemeente als het gerief der ingezetenen oplevert.' Men vond het veel doelmatiger dat deze bezittingen in particuliere handen zouden overgaan. De stijgende kosten voor de armen zouden hiermee kunnen worden betaald en door het in cultuur brengen van de gronden zou 'aan menigvuldig ledige handen werk en onderhoud worden verschaft'.⁸⁶

Opvallend is dat het Astense armbestuur zelfstandig slechts in staat was jaarlijks een bedrag tussen de 600 en 700 gulden op te brengen. Dit was in tijden van crisis volstrekt onvoldoende. Vrijwillige giften, collectes en subsidies waren dan ook hard nodig. In die zin heeft het geconstateerde feit dat armmeesters tot de aanzienlijke families behoorden de armen van Asten goed gedaan. Alleen zij waren immers via hun netwerk in staat deze extra inkomsten te genereren.

De uitgaven

De uitgaven zijn op te splitsen in uitgaven ten behoeve van de uitbestede personen, bedeling in geld en natura, medische kosten, kosten voor begrafenissen, onderwijs, reparaties en overige lasten.

Armen die niet in staat waren in eigen onderhoud en verzorging te voorzien werden ondergebracht bij particulieren. Volgens Bakens werden de uitbestede armen in Asten 'geveild'. Dat betekende dat diegenen die hen voor het minste geld kost en inwoning verschafte, de armen kregen toegewezen.⁸⁷ De begrotingen maken duidelijk wie onder deze noemer viel. Het grootste deel bezat een te hoge ouderdom en was gebrekkig. Zo ook Antonia Aarts, die in 1836 op 68-jarige leeftijd werd geplaatst bij M. van Doorn voor f30 per jaar, en Hendrien van Leend (81 jaar), die vanwege haar hoge ouderdom werd ondergebracht bij de gebroeders Van Leend voor een jaarlijks bedrag van f25,37. J.P. Reinders kostte het armbestuur in 1842 zelfs 45 gulden. In andere gevallen betrof het ouderloze kinderen of een onnozele. Zo werd Petronella Loomans als zesjarige na de dood van haar ouders in 1840 uitbestede aan J.A. Heeren voor 15 en later 20 gulden per jaar en moest men voor de 'naïeve Hendrien Habraken' 60 gulden betalen.⁸⁸ Schommelingen in de kosten van uitbesteding werden vooral veroorzaakt door de fluctuaties in de prijzen van levensmiddelen zoals aardappelen en rogge.

Voor zieken en krankzinnigen was het natuurlijk verre van ideaal dat ze bij onkundige particulieren werden ondergebracht. Zo was het geen uitzondering dat een geestelijk gehandicapte werd geketend.⁸⁹ De komst van de Zusters der Liefde bleek dan ook een uitkomst. Vanaf 1840 werden daarom steeds vaker armlastige personen in hun huis opgenomen. Voor een persoon die bij de Zusters werd verpleegd, was men ongeveer 70 gulden per jaar kwijt.⁹⁰

Dat ook de overheid bezorgd was over de uitbesteding bij onkundige particulieren bleek wel uit de wet van 1841. Deze wet bepaalde dat de armbesturen verplicht waren zwakzinnigen alleen in de daarvoor bestemde gestichten te plaatsen.⁹¹ Vooral in de eerste jaren heeft de gemeente zich hier niet aan gehouden. In 1848 werd de onnozele Weinants nog voor f62,40 uitbestede aan de weduwe Van Gerwen en hadden ook de Zusters (geen officieel gesticht) nog een krankzinnige onder hun hoede. Asten werd hiervoor door Gedeputeerde Staten op de vingers getikt en moest zich voortaan aan de regels houden. In 1853 wenste Gedeputeerde Staten van het armbestuur daarom een bevestiging dat 'thans in het liefde

⁸² Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 69.

⁸³ RHCE, GABA 97.

⁸⁴ RHCE, GABA 94-98, 88, 108-112.

⁸⁵ Een uitzondering gold voor 1846. Deze was niet bedoeld als dekking van het tekort uit 1845 (er was toen immers een batig slot) maar als gift i.v.m. de zeer hoog opgelopen kosten in dat jaar.

⁸⁶ RHCE, NAGA 4/1 notulen 16 januari 1846.

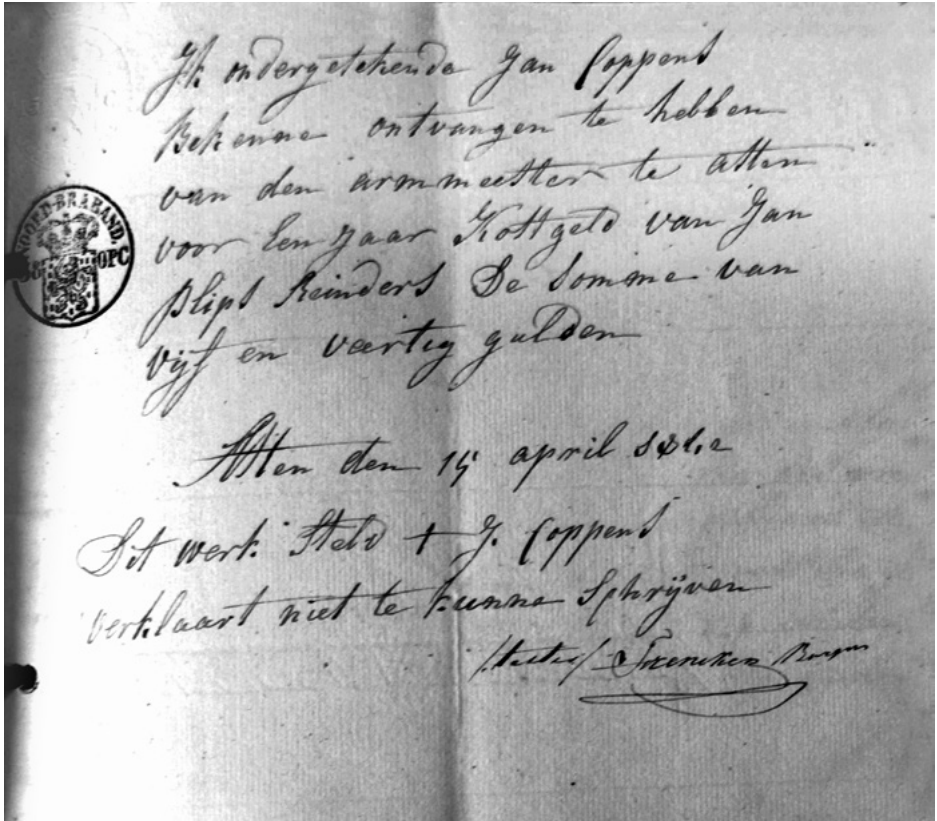
⁸⁷ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 70.

⁸⁸ RHCE, GABA 71-75.

⁸⁹ Bakens, *De heerlijkheid Asten*.

⁹⁰ RHCE, GABA 108-112.

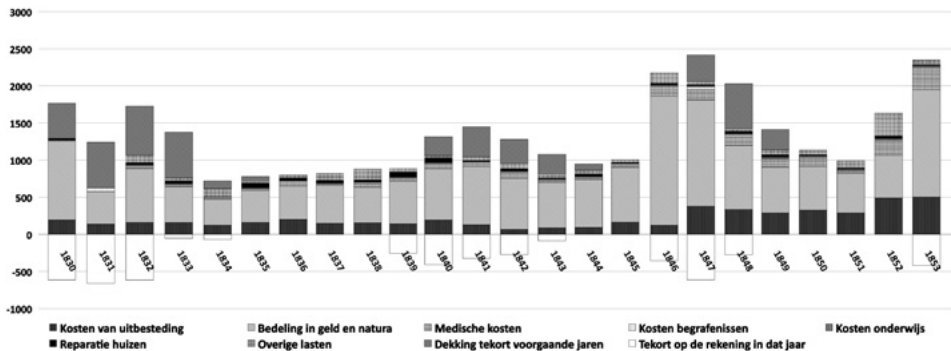
⁹¹ Staatsblad 1841, nr. 20.

Rekening voor het uitbesteden van J.P. Reinders bij Jan Coppens in 1842. Dat kostte het armbestuur f 45 (RHCE, GABA 94-98)

huis geene personen worden verpleegd die kunnen gezegd worden aan krankzinnigheid te lijden'.⁹² Het aantal uitbestede personen schommelde in de jaren 1830-1850 tussen de drie en zeven, waarna het aantal in drie jaar tijd steeg tot maar liefst zeventien. Deze stijging zorgde in combinatie met de strengere overheidsregels voor een aanzienlijke stijging (zie grafiek 5) van de kosten voor uitbesteding.

Grafiek 5 Overzicht uitgaven Algemeen Burgerlijk Armbestuur 1830-1853 (Bron: RHCE, GABA 94-98)

De bedeling in geld en natura was veruit de grootste kostenpost voor het armbestuur. In het jaar 1846 werd hiervoor maar liefst 1750 gulden uitgegeven. De bedeling werd over het algemeen eenmaal per week door de administrerende armmeester verzorgd. Deze wekelijkse verdeling was aan sterke veranderingen onderhevig. In januari werd veel meer uitgekeerd dan in de oogstmaand augustus. Niet alle aankloppende armen kregen zomaar geld toegestopt. In een brief uit 1846 is te lezen dat C. van Kessel ‘wegens misbruik van sterke drank, nimmer met eenige gelde bedeed wordt’. Wel werd in zijn behoefte aan levensmiddelen voorzien.⁹³ In een bijlage van de rekening over 1848 staat een specificatie van de uitgekeerde bedragen in natura. Hierdoor is het mogelijk een beeld te vormen van de producten waar het toen om ging. Uitgekeerd werd namelijk voor f306,62 aan rogge, f20,00 aan boekweit, f13,59 aan rijst, f8,40 aan aardappelen, f8,40 aan brood, f9,00 aan turf en tenslotte voor 40 cent aan kousen.⁹⁴ Dit laatste staat niet op zichzelf. In de begrotingen werd voor het ‘kleden der armen’ jaarlijks rond de f40 gereserveerd. Het ging dan niet alleen om kousen, klompen en broeken maar ook om lappen stof, draad en naald of om kosten voor het laten repareren van kleding.⁹⁵ Het gebeurde wel vaker dat het armbestuur een karwei liet verrichten voor de minderbedeelden. In 1843 betaalde men bijvoorbeeld f1,25 aan werkloon om de aardappelen van de weduwe Benders uit de grond te krijgen.⁹⁶

Voor de verzorging der zieken werd door de gemeenteraad een genees- en heelmeeester aangesteld. De gemeente betaalde de dokter een traktement. Dit liep in de periode 1817-1850 op van 150 tot 250 gulden. Hij moest hiervoor de

‘uit de armekassen gealimenteerd wordende personen gratis als genees en heelmeeester bedienen, uitgezonderd buitengewoon langdurige ziekten en kwalen in welk geval in zijn beloning door het armbestuur naar billijkheid zal worden tegemoet gekomen’.⁹⁷

Een dergelijke buitengewoon langdurige ziekte had Kwezel Verleisdonk (een kwezel staat voor een ongehuwde katholieke vrouw). Voor haar was het armbestuur in 1830 ‘wegens medicijnen en gedane visites die het getal van honderd verre overtroffen’ een bedrag van f41,89 aan de toenmalige vroed- en heelmeeester Lauvé verschuldigd.⁹⁸ Op de rekeningen van de geleverde medicijnen kwamen verschillende recepten, poeders en levertraan voor en zo nu en dan de kosten van een ‘speciale behandeling’ zoals de f10,30 die het armbestuur in 1842 aan J. de Mol moest betalen ‘wegens bloedzuigers’.⁹⁹ Vooral vanaf 1846 liepen de kosten voor medicijnen flink op. Door de voortdurende armoede en de stijgende voedselprijzen was de weerstand voor ziektes langzaam afgenomen. Ook de woonsituatie was van dien aard dat ziektes zich in een snel tempo konden verspreiden. In een circulaire uit 1848 waarschuwde Gedeputeerde Staten om toch vooral de zieke armen goed te verzorgen, ‘daar het uit onderzinking gebleken is dat de meeste bij dien stand heerschende ziekten van aanstekende aard zijn [...] wat ten nadeele der overige ingezetene en der armenkassen werkt’.¹⁰⁰

92 RHCE, NAGA 113/14-15.

93 RHCE, NAGA 19/6.

94 RHCE, GABA 94-98, 88, 108-112.

95 RHCE, GABA 71-75.

96 RHCE, GABA 119.

97 RHCE, NAGA 4/1 p. 194 notulenboek.

98 RHCE, GABA 118.

99 RHCE, GABA 119.

100 RHCE, NAGA 69/1.

1811

den 10. April 1830

My hebben de eer. Ud. Achts by de te kennen
gave de
stingen
- alhier
tellen,
veer.

Met Aembestuur der Gemeente Asten
Dit aan G. G. Van den Driak, Beel en Vredm
Van gelovene Medicijnen & godane Kistjes, aan

Kwezel Verleidoonk.

1830.

Januarij 22	Mixtus Loxans univ. viij	90	
26	Mixtus Digestiv univ. viij	90	
"	Mixt. Alth. univ. viij	40	
Februarij 8	Enam Loxans ex sol. Senn. sulph. 60. & mellam xij	90	
14	Mixtus Loxans fort.	90	
17	Rectific. Mixtus ut ante	90	bron
19	Rectific. Enam ut ultimo	90	
22	Pillul. Plummer n ^o 80	80	stures
Mart 2	Repetats Enam ut ultimo	90	
"	Pillul. Plummer n ^o 130	30	
"	pulvis absorb. in pipid	40	
"	"	80	
18	Pillul. Laxativ n ^o 80	90	
"	Repetats Enam ut ultimo	90	
25	Repetats Enam ut ultimo	80	
April "	Pillul. Laxant Stomach n ^o 80	80	
3	Pillul. Laxant Stomach n ^o 80	"	
24	Pillul. Plummer n ^o 100	40	
Maj 21	Mixt. Digestiv univ. viij	40	
26	By Goulard Cupid. Kistjes Camphorant univ. viij	20	

Rekening voor de behandeling door heelmeeester Lauvé en voor medicijnen van de langdurig zieke kwezel Verleidoonk (RHCE, GABA 119)

Reparatie aan de Huizen

<i>Strooi gekocht 2150 1/2 ponden voor</i>	<i>19 50</i>
<i>2250 banden a 2 cent de Handert</i>	<i>1 57 1/2</i>
<i>vier besp latten a 25 cents</i>	<i>1 00</i>
<i>twee pond nagelen a 12 cents</i>	<i>24</i>
<i>aan de gloer van Jan den Boonen</i>	<i>4 50</i>
	<i>726, 81 1/2</i>

Rekening voor reparatie aan huizen (RHCE, GABA 94-98)

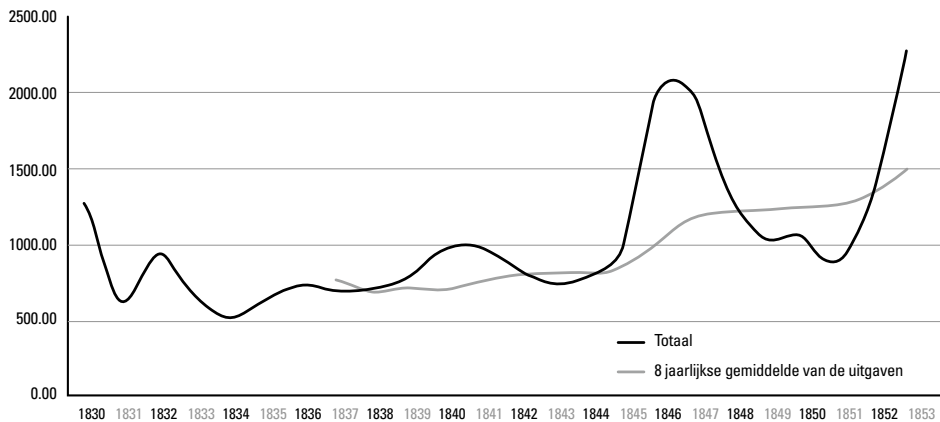
Niet te vergeten zijn de kosten voor onderwijs, begrafenissen en overige lasten. Voor het geven van onderwijs aan arme kinderen kreeg de schoolmeester een jaarlijkse vergoeding van de gemeente van 40 gulden en een extra bijlage van het armbestuur van 8 gulden (1845). De kosten voor onderwijs waren dus voor het armbestuur vrij laag. Dat was ook te danken aan de eerder genoemde Zusters der Liefde. Deze gaven in hun school kosteloos onderwijs aan meisjes van armlastige ouders. Het aantal kinderen dat uiteindelijk gratis onderricht kreeg, kon overigens flink oplopen. Zo betrof het in 1854 op een bevolking van 3182 personen maar liefst 225 kinderen.¹⁰¹ In bepaalde gevallen werden ook de kosten voor het begraven van de allerarmsten door het bestuur betaald. In een vrij gunstig jaar als 1835 was dit slechts f3,25. In de crisistijd van 1847 liep dit op tot maar liefst 33 gulden, een vertienvoudiging! Hoeveel armen precies dat jaar zijn gestorven, is niet helemaal duidelijk. De kosten konden enorm verschillen: een doodskestje voor een kind kostte in 1847 bijvoorbeeld slechts 70 cent terwijl een rekening voor een kist en begrafenis van een volwassen persoon maar liefst f4,54 bedroeg.

Naast de tot nu toe behandelde kosten had het armbestuur (de voorbeeldbedragen stammen uit 1832) ook nog uitgaven voor de beloning van de armmeester (f10), schrijfbehoeften (f18) en het 'opmaken der rekening' (f2,36). Incidenteel moest men geld uitgeven voor grondlasten, reparatie van huizen, een besproken legaat en het repareren en aankopen van rouwmantels.¹⁰²

Dat er in de onderzochte periode sprake was van een flinke toename van de armoede blijkt uit de trendmatige stijging van de uitgaven met bijna 100% (acht jaarlijkse gemiddelden, zie grafiek 6). Het gemiddeld uitgegeven bedrag per bedeelde (de som van uitbestedingskosten, geld en natura, medische kosten, kosten begrafenissen en onderwijs) was zoals vermeld aan sterke schommelingen onderhevig. Het acht jaarlijkse gemiddelde (zie grafiek 7 op pagina 163),

¹⁰¹ RHCE, NAGA 23/2.

¹⁰² RHCE, GABA 94-98.

Grafiek 6 Totaal der uitgaven van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur in guldens per jaar (Bron: RHCE, GABA 94-98))

laat echter zien dat het per persoon uitgekeerde bedrag eerder daalde dan steeg. De stijging aan het einde van deze periode werd vooral veroorzaakt door de al eerder besproken sterke stijging van de kosten voor uitbesteding die onder andere weer een gevolg was van een wetswijziging. Als daarbij nog eens rekening wordt gehouden met de sterk gestegen voedselprijzen in een aantal van de onderzochte jaren dan is de constatering van De Meere dat er sprake was van een toename van de armoede ook van toepassing op de gemeente Asten. Van de door De Meere geconstateerde toename van de administratiekosten zijn in Asten echter geen bewijzen te vinden.

Asten en het domicilie van onderstand

Een inwoner van Asten die in een andere gemeente armlastig werd, richtte zijn verzoek om ondersteuning in de regel aan het plaatselijk armbestuur. Indien na onderzoek bleek dat de bedeelde uit Asten kwam, werd een mededeling hierover naar het Astense armbestuur verzonden. Daarbij deed men een verzoek om de gemaakte kosten tijdig over te boeken. Dat laatste verliep niet altijd even goed; eerder werd al vermeld dat de wet tot beschamende toestanden leidde. Ook het armbestuur van Asten heeft getracht de wet te omzeilen of geprobeerd zich aan terugbetaling van voorgeschoten bedragen te onttrekken. In 1823 bijvoorbeeld had de weduwe Tollens (geboren te Helmond) bij het armbestuur geklaagd dat haar huidige woonplaats Asten niet bereid was haar te ondersteunen. Helmond schreef daarom een brief met de mededeling dat Asten verplicht was de weduwe te bedelen 'daar zij reeds meer dan 4 jaar uit Helmond is gegaan en te Asten woonachtig is'. Het feit dat zij in Asten niet was aangeslagen voor 'eenige lasten en bij gevolg geene lasten betaald heeft doet niet ter zaken'.¹⁰³ Hier moet sprake zijn geweest van een veel gebruikte methode om de wet te omzeilen.¹⁰⁴ Men had bewust geen belastingen opgelegd en zodoende voelde men zich niet aansprakelijk voor eventuele bedeeeling.

Uit 1848 dateert een ander conflict met het armbestuur van de gemeente Sint-Oedenrode. Het betreft de Astenaar Johannes Kwarte, die in 1848 na een brand door het hierboven genoemde armbestuur geholpen moest worden. Twee jaar later gaf het armbestuur opnieuw te kennen 'Johannes Kwarte wegens ophanden zijnde bevalling zijner vrouw eenige onderstand te willen verleenen'. Verder werd het bestuur in Asten verzocht de al gedane voorschotten 'eenigzints spoedig te willen doen restitueren'. Kwarte was in Asten geboren en daar hij meerderjarig was geworden, gold volgens de wet van 1818 nu zijn geboorteplaats als domicilie van onderstand.¹⁰⁵ Toch weigerde het armbestuur van Asten te betalen omdat 'J. Kwarte bij zijnen overgang van minder tot meerderjarigheid bij zijne ouders inwoonde en de onderstand deelde in die gemeente alwaar zijn ouders onderstands-domicilie hadden, in casu de gemeente Vught'. Hierop antwoordde het armbestuur uit Sint-Oedenrode licht ironisch:

'Maar mijne Heeren waar staat toch geschreven of bepaald dat meerderjarigen niet in de algemeene onderstand hunner geboorteplaats zullen worden bedeed in het geval dat zij bij hunner meerderjarige wording elders zijn ondersteund geworden. Wij weten bij ondervinding dat opzigtens de verplichting tot ondersteuning van behoeftigen sommige besturen maar al te dikwijls trachten door opgezochte uitvlugten legale eigen last op de schouders van anderen te doen drukken. Doch minder steekhoudend argument als het onderwerpelijke, wij mogen het niet ontveinsen, hebben wij nog nimmer te bestrijden gehad.'

Asten bleef echter weigeren. Op 15 januari 1851 meldde Sint-Oedenrode dat Kwarte in de problemen zat wegens tekort aan voeding en op 22 februari werd geschreven dat hij nu in het tuchthuis was opgenomen als vermoedelijke dader van een diefstal. 'Zijne vrouw met 4 kinderen bevindt zich thans zonder eenige verdienste en heeft in deze ongelukkige toestand aanzoek gedaan om ondersteuning.' Men kon niet langer wachten en bedeede het gezin met één gulden in de week met de opmerking dat ook dit geld zal worden teruggevorderd. Later dreigde men zelfs met gerechtelijke stappen. Op 22 december werden de gedeputeerden van Brabant ingeschakeld. Zij erkenden het recht van Sint-Oedenrode en wezen Asten op haar plicht het geld te betalen. In 1858 waren de declaraties al opgelopen tot 343 gulden en 63 cents. Pas in 1859 betaalde het Astense armbestuur een gedeelte van dit bedrag terug. Het conflict had zich intussen meer dan tien jaar voortgesleept.¹⁰⁶ In andere gevallen merkte het armbestuur in brieven op dat 'de toestand van de armekas het niet toelaat eene bedeeing te doen'. Hoe het ook zij, de slachtoffers van deze twisten waren altijd de armen zelf.

Armen met een ontlastbrief (of reispass met een gelijksoortige aantekening) hadden daarvan overigens minder last. Hoewel deze ontlastbrieven na de wet van 1818 werden afgeschaft, kwamen op de rekeningen van het burgerlijk armbestuur regelmatig armen voor die op grond hiervan werden bedeed. Voor Piet Verlysdonk werd zelfs in 1847 nog f12,401/2 aan Woensel overgemaakt 'wegens een ontlastbrief'.¹⁰⁷

Pas na een verandering van de wet in het jaar 1870 zou het aantal onenigheden over het domicilie van onderstand sterk verminderen. In dat jaar werd bepaald dat de armen domicilie van onderstand hadden in de plaats waar zij zich bevonden. Ook de veelvuldige

¹⁰³ RHCE, NAGA 112/1.

¹⁰⁴ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 147.

¹⁰⁵ Bij minderjarigheid gold het onderstandsdomicilie van de ouders.

¹⁰⁶ RHCE, NAGA 113/50, 19/6.

¹⁰⁷ RHCE, GABA 111.

<p>PROVINCIE NOORD-BRABAND.</p> <p>DISTRIKT <i>Boekel</i></p> <p>Gemeente <i>Oss</i></p> <p>Binnenlandsche Reispas. Reg. N°. 22</p> <p>SIGNALEMENT.</p> <p>Lang 1 El, 6 10 Strepen.</p> <p>Ond. <i>...</i></p> <p>Haar Inzigt</p> <p>Voorhoofd <i>...</i></p> <p>Wenkbrauwen <i>...</i></p> <p>Oogen <i>...</i></p> <p>Neus <i>...</i></p> <p>Mond <i>...</i></p> <p>Baard <i>...</i></p> <p>Kin <i>...</i></p> <p>Wezen <i>...</i></p> <p>Byzondere teekening. <i>...</i></p> <p>Handteekening van den Houder. <i>...</i></p>	 <p>Koninkrijk der Nederlanden.</p> <p>BINNENLANDSCHE REIPAS.</p> <p>Wij BURGEMEESTER van <i>Oss</i></p> <p>verzoeken aan alle geconstitueerde Magten en Autoriteiten, zoo Civile als Militaire, vrij en ongehinderd te laten passeren en repasseren <i>Catharina van Vucht en haar kind Dientje van Vucht</i></p> <p>van Beroep <i>...</i></p> <p>geboren te <i>Oss Noordbrabant</i> wonende te <i>Oss N-Brabant</i> voornemens zijnde zich te begeven naar <i>...</i> en des noods denzelven alle hulp en bijstand te verleen.</p> <p>Afgegeven op <i>...</i></p> <p>Te <i>Oss</i> den <i>...</i> November 1847</p> <p><i>...</i> De Burgemeester voornoemd,</p>
---	--

Reispas van Catharina van Vucht en haar kind Dientje van Vucht met opmerking van de burgemeester van Oss aangaande te geven hulp en bijstand (RHCE, GABA 111)

restitutiebetalingen van de gemeenten onderling verdwenen daarmee. De beëindiging van het restitutiestelsel was in het voordeel van plattelandsgemeenten zoals Asten. De steden poogden voor deze wet immers grote bedragen aan uitgekeerde bedeling bij hen te declareren voor landverhuizers die van het land naar de stad getrokken waren en daar in problemen waren geraakt.¹⁰⁸

Asten en de werkverschaffing

Werkverschaffing werd in de eerste helft van de negentiende eeuw door velen gezien als middel bij uitstek om de armenkassen te ontlasten en de armoede te bestrijden. In Asten was dit vooral een zaak van het gemeentebestuur. Zo werd de gemeente in maart 1848 door Gedeputeerde Staten door middel van een circulaire aangemoedigd om vooral in de winter werk te verschaffen aan de armen. 'Daar de toestand van de arbeidzame klasse anders meer en meer zou verergeren' is deze 'zoo mogelijk te voorkomen [...] voor ons allen een duurzame verplichting'. De provincie deed de eerste stap door te beloven de bestrating der provinciale wegen te bespoedigen. Maar ook de gemeente werd gevraagd zich 'niet te laten terughouden van het aanvangen van dergelijke werken tot verbetering van de onderlinge communicatie en van het ondernemen van ontginningen'. Daarnaast moesten ook de vermogende ingezetenen worden aangemoedigd 'om niet af te zien van het ondernemen van de anders voorgenomen uitbreiding, verbetering, verfraayingen of herstelling hunner eigendommen of bezittingen of andere handelingen die met de arbeid der volksklasse in verband zoude staan'.¹⁰⁹

Naast de ontlasting der armenkassen speelde bij deze werkverschaffing ook het eerder genoemde sociale angstmotief een rol.¹¹⁰ Een bewijs hiervan is te vinden in de volgende zinsnede uit een oproep van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant:

'langs dien weg toch zal de arbeidsman in zijne dringende behoefte kunnen voorzien en de nuttige bezigheid die men hem zal verschaft hebben zal als een eerst gewenscht gevolg hebben dat de goede en kalme volksgeest dezer provincie voortdurend ten goede zal gestemd blijven'.¹¹¹

De gemeente had bovengenoemde aanmoediging overigens niet nodig. Zij was al jarenlang bezig met werkverschaffing en bood speciale voordelen aan lieden die tot ontginning van woeste gronden overgingen. Op 12 december 1845 had zij aan Gedeputeerde Staten al gemeld: 'wij hebben uwe Edel Groot Achtbare Heeren te berigten dat wij reeds aanvankelijk aan een aantal buitenwerk zijnde arbeiders door het aanleggen en omgraven van gemeentes bosschen werk hebben verschaft en zullen trachten daarmee te blijven voortgaan of andere middelen te beramen om de arbeidende klasse zoo veel mogelijk van de armenkasse af te houden'.¹¹²

In de gemeentebegroting werden hiervoor jaarlijks bedragen gereserveerd. In 1849 was dat 200 gulden.¹¹³ Ook kinderen van bedelden werden aangespoord een arbeidzaam leven te leiden. In een archiefstuk uit 1841 is te lezen dat bij Van Horn en Zoonen, een katoenspinnerij te Asten, 22 kinderen werkten 'zijnde alle van behoeftigen ouders'. Het salaris bedroeg 20 cents daags.¹¹⁴

Ten slotte was er nog de Maatschappij van Weldadigheid, opgericht in 1818 door J. van den Bosch. In de door deze maatschappij ontworpen koloniën trachtte men armen via het verschaffen van arbeid, levensonderhoud en onderwijs op te leiden tot 'eene hogere beschaving en werkdadigheid'.¹¹⁵ De gemeente Asten moest elk jaar een opgave doen van het aantal wezen of vrijwillige personen dat men naar de koloniën wilde zenden. Er was echter

108 Kappelhof, 'Inleiding op de geschiedenis van de sociale zekerheid'.

109 RHCE, NAGA 109/1.

110 In 1848 was in Frankrijk een revolutie uitgebroken die ook invloed had op de rest van Europa.

111 RHCE, NAGA 109/1.

112 RHCE, NAGA 19/6.

113 RHCE, NAGA 31/1-22.

114 RHCE, NAGA 99/5.

115 Van Loo, 'De armenzorg', 431.

weinig animo. In de correspondentie van de gemeente is in verband hiermee het volgende te lezen: 'dat binnen deze gemeente geene vondelingen wezen of andere vrijwillige personen aanwezig zijn die voor de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid bestemd zijn'. Over kinderen werd nog opgemerkt dat er geen uitzending naar de kolonie te Veenhuizen zou plaatsvinden omdat 'dezelve zeer voegelijk op de alhier aanwezige katoenspinnerijen kunnen worden geplaatst'.¹¹⁶ In een brief van 23 november 1829 meldde de gemeente echter wel dat zij een lijst van behoeftige kinderen had opgesteld welke in aanmerking kwamen voor verzending naar de koloniën van Weldadigheid. Dit zal te maken hebben met de slechte economische toestand in het zuiden die de sluiting van veel katoenspinnerijen tot gevolg heeft gehad.¹¹⁷ Zwervers en bedelaars werden wel herhaaldelijk naar werkhuizen en koloniën gezonden. Zo is te lezen dat Theofilus de Vos op 22 september 1823 in het bedelaarswerkhuis te Brugge is opgenomen, dat Franciscus Boogaerts in 1828 in de proefkolonie Zuid-Frederiksoord is geplaatst en Johanna Wouters (spolster uit Asten) in 1848 te Ommerschans verblijft.¹¹⁸ Van Loo merkte al op dat veel armen geen zin en conditie hadden voor de landarbeid. Daarnaast bracht de landarbeid onvoldoende op om zichzelf te kunnen bedruipen.¹¹⁹ De gemeente Asten, die de kosten voor de personen geplaatst in de koloniën direct uit de gemeentekas betaalde, moest dan ook herhaaldelijk geld overmaken aan de

Melding van de ontsnapping van Franciscus Boogaerts uit kolonie Zuid-Frederiksoord aan de burgemeesters van Noord-Brabant door de gouverneur van Noord-Brabant A.F.G. van der Fosse met het verzoek Boogaerts te laten arresteren als hij in hun gemeente opduikt (RHCE, NAGA 114/1)

Ik geef U by dese kennis dat
Franciscus Boogaert, welke en de bedel-
laarskolonie Zuid Frederiksoord is opgeno-
men op den 23. Januarij jl. daaruit is ont-
vlugt.
Ik schryf U aan om geen persoon te doen
arresteren en naar dat gesticht te doen terug
brengen, wanneer hy zich land binnen
Uwe gemeente magt bevinden of zich overal
gens en derelue magt daer sien

De Gouverneur der
Provincie Noord Brabant
Van der Fosse

Maatschappij van Weldadigheid.¹²⁰ Erg tevreden over hun verblijf in de koloniën waren de Astenaren evenmin. Telkens weer kreeg de gemeente meldingen van ontsnapte personen. De al genoemde Franciscus Boogaerts wist nog in hetzelfde jaar dat hij werd opgenomen de kolonie te ontvluchten (zie afbeelding). Ook Johanna Wouters deserteerde in 1855 nadat in 1852 al een verzoek van haar om te mogen vertrekken was afgewezen. Ook vanuit het Astense perspectief konden de koloniën dus geen daverend succes genoemd worden.

Samenvatting

In overeenstemming met het landelijke en regionale beeld doet een groeiend aantal Astenaren in de jaren 1814-1854 een beroep op ondersteuning. Vooral in de jaren met lange winters, mislukte oogsten, hoge voedselprijzen en in tijden van economische crisis kon het aantal oplopen tot bijna twintig procent van de bevolking.

Niet een kerkelijke instelling maar het algemeen armbestuur was als voornaamste instelling van weldadigheid belast met de zorg voor deze armen. Dit bestuur werd geleid door de notabelen van het dorp. Zij handelden vanuit sociaal-religieuze plicht, maar ook eigenbelang bleek een aantoonbaar motief. In moeilijke tijden kwamen hun contacten met de plaatselijke overheid en gegoede burgerij uitstekend van pas. Het armbestuur was lang niet altijd in staat de financiële eindjes aan elkaar te knopen. Men was (te) vaak aangewezen op giften en subsidies. Tekorten op de rekening bleken steeds vaker van structurele aard.

Met betrekking tot de bedeling van elders wonende en in Asten domicilie van onderstand hebbende personen bleek dat de gemeente Asten zich in een aantal gevallen net zo beschamend heeft gedragen als collega's in andere gemeenten. Herhaaldelijk probeerde men de 'legale eigen last op de schouders van anderen te doen drukken'. Het in de literatuur geschetste beeld is dus herkenbaar.

Daarnaast werd de heersende armoede ook in Asten bestreden conform de verlichte ideeën van die tijd. De gemeente hield zich bezig met werkverschaffing en had aandacht voor de opvoeding der behoeftige kinderen. Men was het er ook over eens 'dat de personen die eenmaal tot de arme bedelstaf zijn overgegaan dezelve niet, dan zeer schoorvoetend verlaten'. De kinderen van deze armen moesten dan ook worden behoed voor de staat van indolentie waarin hun ouders verkeerden. Het plaatsen van enkele armlastige kinderen in de plaatselijke katoenspinnerijen en de oprichting van de school de Zusters van liefde moeten in dit verband gezien worden.

Het waren echter slechts druppels op een gloeiende plaat. Het totaal aantal bedeelde Astenaren bleef in de periode 1830-1854 stijgen terwijl de uitgaven voor de onvermogenste plaatsgenoten gemiddeld genomen ook nog eens daalden. De spoeling werd dus geleidelijk dunner en ook de bevolking van Asten heeft niet kunnen ontsnappen aan 'das Zeitalter des Pauperismus'.

¹¹⁶ RHCE, NAGA 19/1.

¹¹⁷ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 32.

¹¹⁸ RHCE, NAGA 114/1-3.

¹¹⁹ Van Loo, 'De armenzorg', 431.

¹²⁰ RHCE, NAGA 33/1-47.

Afkortingen

ANHG	Archief Nederlands Hervormde Gemeente
GABA	Gedeponereerd Archief Burgerlijk Armbestuur
NAGA	Nieuw Archief der gemeente Asten
OAGA	Oud Archief Gemeente Asten
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

Gedeponereerd Archief Burgerlijk Armbestuur (GABA)

Collectienummer A-3039 *Maatschappelijke zorg, 1817-1967, Asten*

- 71-75 Begrotingen 1831-1853
- 88 Specifieke staten van rekeningen, 1830-1833
- 94-98 Rekeningen der inkomsten en uitgaven
- 108-112 Specifieke staten van rekeningen, 1834-1853
- 118-120 Stukken welke als bewijsmateriaal der gedane betalingen en plaats gevonden ontvangsten hebben gediend, 1819-1955

Gemeentebestuur Asten

Collectienummer A-3030 *Nieuw Archief der gemeente Asten gecodeerd door E.J.Th.A.M. van Emstede (NAGA) 1813-1947, Asten/Asten*

- 4/1 Notulen van de gemeenteraad 1805-1850
- 19/1 Kopieboeken van uitgaande brieven van het gemeentebestuur, 1827-1943
- 19/6 Kopieboeken van uitgaande brieven van burgemeester en assessoren, later wethouders, 1826-1847
- 23/2 Uitvoerige en beredeneerde verslagen van de toestand der gemeente Asten, 1852-1859
- 31/1-22 Staat van begroting van inkomsten en uitgaven der gemeente Asten, 1811-1855
- 33/1-47 Bijlage der gemeenterekeningen 1812-1860
- 99/5 Ingekomen brieven betreffende de vestiging van fabrieken en verzoeken om opgave
- 109/1 Ingekomen circulaires betreffende het creëren van werkgelegenheid, 1848
- 112/1 Ingekomen brieven van algemene aard betreffende de armenzorg in het algemeen, 1816-1933
- 113/14-15 Ingekomen brieven betreffende de zorg voor geesteszieken en de verpleging van armlastige krankzinnigen
- 113/29 (onderdeel zorg voor behoeftigen) Ingekomen brieven betreffende burgerlijke handelingen van het Burgerlijk Armbestuur, 1838-1851
- 114-1 Ingekomen brieven betreffende tewerkstelling, 1823-1851
- 114-2 Bescheiden betreffende mutatie bij het personeel van bedelaarsgestichten, 1855
- 114-3 Ingekomen circulaires van algemene aard handelende over de werking van de koloniën van Weldadigheid

Collectienummer A-3031 *Oud Archief Gemeente Asten (OAGA) 1603-1813, Asten/Asten*

Eigendommen van de Tafel van de Heilige Geest

1136XXVI/127 Kopieboek van eigendom titels van de Tafel van de Heilige Geest in de heerlijkheid Asten, aangelegd van het inkomen en renten van de Tafel der Heilige Geest dezelfde heerlijkheid 1615-1658 2 delen in 1 band, 1503-1648 (1374-1503) met een register

Collectienummer A-078715-28 *Archief Nederlands Hervormde Gemeente, Asten (ANHG) 1687-1974, Asten/Asten*

36 Reglement op de Diaconieën met toelichting

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem: J. Noorduyt, 1839).
- Bakens, J., *De heerlijkheid Asten van 1750-1830, naar een archiefonderzoek* (Asten 1980).
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Den Haag 1961).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spanningsveld der armoede* (Tilburg 1968).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 468-500.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I 1796-1890 Traditie en modernisering* (Amsterdam/Meppel 1996).
- Engelen, Th.I.M., en P.M.M. Klep, 'Een demografisch traditionele samenleving' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 61-76.
- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen, de grondslag voor de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg 1967).
- Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de opstand van 1830* (Tilburg 1974).
- Hofstee, E.W., 'De demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 63-93.
- Holthoorn, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen 1985).
- Kappelhof, T., 'Inleiding op de geschiedenis van de sociale zekerheid in Nederland (1870-1967)', in: *Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw* (uitgave Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2005).
- Jansen, G.B., 'Een groeiende vraag naar volkshuisvesting', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 173-186.
- Klinkert, W., 'Het leger te velde en in de garnizoenen', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 123-132.
- Leeuw, K. de, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Hilversum 1993).
- Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (Meppel 1981).
- Loo, L.F. van, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1771-1854', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 417-435.
- Meere, J.M.M. de, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 384-416.
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).
- Mijnhardt, W.W., en J.J. Kloek, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Mulder, J. van (red.), *Zalig de Armen. Gids bij de tentoonstelling* (Antwerpen 2011).
- Paulussen, J.C.G.M., *De ontwikkeling van de levensstandaard van de Helmondse wevers tussen 1820 en 1870* (doctoraalscriptie, Tilburg 1962).
- Stuijvenberg, J., 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning' in: P.W. Klein (red.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 52-74.
- Thelen, A.A.J., 'Arbeidsbestaan en sociale zorg' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 260-278.
- Veraghtert, K.F.E., 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 223-240.
- Verberne, L.G.J., *Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870: de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1947).
- Vries, J. de, 'Het samenvattend beeld van de economische achteruitgang der Republiek' in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie. 18 Opstellen over economische en sociale geschiedenis in twee delen* (Den Haag 1977) 184-199.
- Wouters, T.A., *Van bedeling naar verheffing* (Tilburg 1968).
- Zanden, J.L. van, 'Regionale verschillen in landbouwproductiviteit en loonpeil in de Lage Landen aan het begin van de negentiende eeuw', *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 57 (1994) 271-286.
- Zanden, J.L. van, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 50-66.